

Ин кӯзагарон, ки даст бар гил доранд,
Гар ақлу хирад нек бар ӯ бигморанд,
Ҳаргиз назананд мушту силию лагад,
Хоки падарон аст, накӯ медоранд.

Чаҳон бо тағйиру дигаргуниҳо пеш меравад. Гили кӯзагарон ба забони ҳол меғӯяд, ки ман ҳам мисли ту будам, инро аз ёд набарор. Шоири ҳамин мазмунро дар бисёр рубоихон худ ифода менамояд. Вай ба кӯза ишора карда меғӯяд:

Ин кӯза чу ман ошиқи зоре будаст,
Дар банди сари зулфи нигоре будаст.
Ин даста, ки дар гардани ӯ мебинӣ,
Дастест, ки бар гардани ёре будаст.

Май, бода ва шароб дар гуфтори Умари Хайём аз як василаи оддӣ сархушкунанда болотар аст. Таърифи шароб, кеши боданарастӣ, шаккокҷӣ, лаззатгирӣ ва тарғиби хушбудану инқисадан ҳар дафъа бо зебу ороиши дигар садо дода, чун эътирози саҳт бар зидди эътиқодоти хурофотпарастона, бетартибӣ ва беинзому ҳақдорона ҷамъият, ҳамчунин нафрат бар алайҳи зулму ҷавр ифода мегардад. Бо ин навъ гуфтаҳои худ ӯ мавриди кинаи арбобони дин қарор гирифта буд. Аммо ҳамлаи Умари Хайём бар зидди ин гурӯҳи тангназари хурофотпараст ҳушонаатару ҳасронатар аст:

Он қавм, ки сачҷодапарастанд, ҳаранд,
Зеро ки ба зеро бори солус даранд.
В-ин аз ҳама турфатар, ки дар пардаи зӯҳд
Ислому фурӯшанду зи қофар батаранд.

Шаробе, ки Хайём васф мекунад, бешубҳа, шароби воқеист. Аз ин рӯ шахси боданаймо бояд аз лояққилӣ, арбадаҷӯӣ, озори дигарон ва девонагӣ дар ҳазар бошад:

Чун бода хурӣ, зи ақл бегона машав,
Мадхуш мабошӯ чаҳро ҳона машав.
Хоҳӣ, ки майи лъъл ҳалолат бошад,
Озори қасе маҷӯю девона машав!

Хулду ҷаҳим, яъне бихишту дӯзахро қасе надидааст ва аз он дунё ҳам қасе наомадааст, умеду ҳароси мо ба чизест, ки ҷуз ном нишоне надорад:

Қасе хулду ҷаҳимро надидааст, эй дил!
Қу қасе, ки аз он ҷаҳон расидааст, эй дил!
Умеду ҳароси мо ба чизест, қ-аз он
Қуз ном нишоне на падида аст, эй дил!

Хулосан шоири он аст, ки ҳама чизро ҳолиқ офаридааст, агар нек аст, ғазли ӯст ва агар бад аст, тақсир ҳам ӯрост. Дар ин амр бандаро ҷурме нест. Аз ҳамин нуқтаи назар ӯ саволomez мефармояд:

Ё раб, ту гилам сириштай, ман чӣ кунам?
Пашму қасабам ту риштай, ман чӣ кунам?
Ҳар неку баде, ки аз ман ояд ба вучуд,
Ту бар сари ман набиштай, ман чӣ кунам?

ШЕВАИ Хусусияти барҷастаи шеваи нигориши рубоиёти
НИГОРИШИ Умари Хайём, пеш аз хама, дар он зоҳир мегардад, ки
РУБОИЁТИ онҳо содда, беориш, дур аз суханбозӣ ва дар камони
УМАРИ ХАЙЁМ фасоҳату балоғат суруда шудаанд. Ҳар як рубоии
латифи файласуфонаи ӯ мазмуни баланду бикрро фаро гирифта, тарзи
адои дилангез, оханги гушнавоз дорад, ачзо ва унсурҳои шеър
мустаҳкам аст. Шоир ташбеҳ, маҷоз, истиора, тазод, талмеҳ ва
воситаҳои дигари бадеиро устодона ба қор мебарад, калимаҳои сара,
ибораҳои рехта, таъбирҳои халқӣ ва мақолу зарбулмасалҳоро хеле ба
мавқеъ истифода мекунад. Дар натиҷа мазмуниҳои анъанавӣ ҳам дар
рубоиёти ӯ ба тарзи бикр ифода мегарданд. Масалан, мавзӯи тавба дар
адабиёти форсу тоҷик аз мавзӯҳои ом ва фарсуда аст. Умари Хайём
ҳам бо ачзу нола аз Худо дархост менамояд, ки тавбаи ӯро бипазирад¹

Бар синаи ғампазири ман раҳмат кун,
Бар қону дили асири ман раҳмат кун.
Бар пойи хароботрави¹ ман бахшой,
Бар дасти пиёлагири ман раҳмат кун.

Халқ мегӯяд, ки гуноҳи ин дастро аз он даст намерсанд. Умари
Хайём агар мегуфт, ки Худоё, Худовандо, маро бубахш, ки тавба
кардам, як навъ худхоӣ мешуд. Ин ҷо шоир нишон медиҳад, ки узвҳои
бадан барои солдир кардани гуноҳ ихтиёре надоранд. Аз ин рӯ омурзиши
онҳо сахл аст. Баръакс, шоир дар рубоии дигар мисли қаландарони
исёнҷӯ густохона ибрази ақида мекунад, ки ваъдаҳои Худо гӯё байъу
шарое² ҳастанд, ки дар онҳо аз бахшоншу раҳмат дараке нест.

Ман бандан осиям, ризои ту кучост?
Торикдилам, нури сафои ту кучост?
Моро ту бихишт агар ба тоат бахшӣ,
Он байъ бувал, лутфу атои ту кучост?

Тазоду пурсиш рубоии ғавқро хеле хушмазза гардондааст. Санъати
кинояро низ Умари Хайём дӯст медорад. Вай матлабро гоҳе бо шӯҳӣ
ва мазох дар либоси зарофат чунон чилва медиҳад, ки ҷои сад фарёду
фигуро мегарад:

Эй чарх, зи гардиши ту хурсанд наям,
Озодам кун, ки лоиқи банд наям.
Гар майли ту бо беҳираду ноаҳл аст,
Ман низ чунон аҳлу хирадманд наям.

¹ Харобот - майхона.

Ибораҳои халқӣ мисли “нармак-нармак”, суҳанбозӣ (шароб-шар+об ва хайр+об), гӯр - ҳайвони даштӣ ва қабр, майсара - тарафи чап, осудаҳоли, дорой ва май сара), истифодаи мақола зарбулмасалаҳо, аз қабилӣ “Дар хона агар кас аст, як ҳарф бас аст”, “Чун дил набувад шод, чӣ ҷои тараб аст?”, “Ҳақ талх аст”, “Осуда касе, ки худ назод аз модар”, “Қаҷ дору марез”, “Накӯӣ куну дар об андоз”, “Овози духул шунидан аз дур хуш аст” ва ғайраҳо бар хусни рубоӣҳои Умари Хайём хусн афзудааст. Чун талмеҳ истифода шудани номҳои таърихӣю асотирии Баҳроми Гӯр, Бежан, Искандар, Ковус, Қайҳусрав, Ҷамшед, Ҳотами Той, Рустам, Нӯх, ҳамчунин қирмҳои фалақӣ иртиботи рубоӣҳои Умари Хайёмро бо гузашта, коинот ва таърихи башар ифода менамояд.

Хусусияти дигари ин рубоӣҳо аз он иборат аст, ки шоир ҳангоми муҳоқимаронӣ ва саволу ҷавоб бадоҳатан маъноӣ аксро ибраз мекорад, ки ин худ он навъ рубоӣҳоро бисе намакин мегардонад:

Май меҳӯраму муҳолифон аз ҷапу рост,
 Гӯянд: Махӯр бода, ки динро аъдост¹.
 Чун дониستم, ки май адӯи дин аст,
 Валлоҳ, бихӯрам хуни адӯро, ки равост.

Дар рубоӣҳои Умари Хайём ташбеҳу истиора, тазоду муқобала, маҷозу киноя, васфу муҳолиға ва амсоли инҳо хеле устодона ба қор рафтаанд, ки рубоӣҳои дар ҳакин боб-иктибос гардида, ин даъворо бо қамолӣ равшанӣ ба исбот мерасонанд.

ШҶҲРАТИ Рубоӣҳои Умари Хайём дар ҳақиқат ҳам ба шӯҳрати
ОЛАМГИРИ оламгир молик буда, қариб ба тамоми забонҳои
РУБОИЁТИ соҳиби хат ва мутамаддини дунё, ки сернуфустарини
УМАРИ ХАЙЁМ он забони хитой ва яке аз забонҳои қамсоҳиб
 қарачаевӣ мебошад, тарҷума ва нашр шудааст. Имрӯз рубоӣҳои Умари
 Хайёмро ба забони японӣ, яҳудӣ, ҳиндӣ, русӣ, қариб тамоми забонҳои
 мардумони шӯравии собиқ, испанӣ, итолиевӣ, олмонӣ, фаронсавӣ,
 арабӣ, туркӣ ва ғайра дидан мумкин аст. Дар шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо
 кардани рубоӣҳои Умари Хайём хизмати шоир ва мутарҷими Англия
 Эдвард Фитсчералд бузург аст. Эдвард Фитсчералд (1809-1883) 101
 рубоии Умари Хайёмро ба англисӣ тарҷума карда, онҳоро дар шакли
 достони сучетдоре дароварда, соли 1859 дар Лондон ба таъри расонд.
 Он маҷмӯа гаштаю баргашта нашр шуд. Баъд аз соли 1889 то соли 1926
 рубоӣҳои Умари Хайём дар Англия, Ҳиндустон ва Амрико 152
 маротиба ба забони англисӣ нашр гардид. Соли 1895 дар Бостон ва
 Лондон феҳристи нашрҳои рубоӣҳои ва адабиёт оид ба Умари Хайём
 ҷой шудааст, ки аз 250 сафҳа иборат аст. Мураттиб хотирнишон
 мекунад, ки фақат навиштаҳои ба назар намоёнро қайд намудааст.
 Номгӯи ҳамаи навиштаҳоеро, ки доир ба Умари Хайём дар тамоми

¹ Аъдо - душманон.

забонхо мавҷуданд, фақат Худо медонад. Агар ҳамаи онҳо дар як ҷо гирд оварда шаванд, ҳудашон як китобхонаи тому ганиро ташкил мекунанд.

Назарияи адабиёт

Дар таърихи назми форсу тоҷик рубоӣ яке аз навъҳои адабиест, ки хеле пахну маъмул гардида, дорони суннатҳои қадимист. Дар лугат **рубоӣ**, ки **лафзи арабист**, ба маънои **чаҳортоӣ** ва ё **чаҳоргона** меояд. Дар истилоҳи адабӣ шеърро рубоӣ мегӯянд, ки аз ду байт, яъне чаҳор мисраъ иборат аст. Ин чаҳор мисраъ дар як вазн эҷод гардида, аксар мисраъҳои якуму дуввум ва чаҳорум бо якдигар ҳамқофия буда, мисраи сеюм аз қофия озод аст. Баъзан ҳар чаҳор мисраъ ҳамқофия мешаванд. Дар баъзе рубоҳои радиф истифода мегардад.

Шакли қофиябандии рубоӣ чунин аст: **ааба** ва ё **аааа**.

Вазни рубоӣ яке аз зихофҳои баҳри ҳазачи мусамман аст, ки ба шачараҳои **ахраб** ва **ахрам** чудо мешавад. Рукни аввали шачараи ахраб мафъӯлу (- - v) буда, нахустин руки шачараи ахрам мафъӯлун (- - -) аст. Дар ин ду шачара фақат ҳамин ду рӯкни бидуни тағйир устувор монда: рӯкниҳои дигар ҳама ба тарикҳои 3,6 ва 12 тағйир меназиранд. Ҳар рӯкни баъдина ба ду сурат шакл гирифта, ниҳоят ба дуvozдаҳ мерасад. Яъне 1,3,6,12 (1=3=6=12). Аксари рубоҳои китобӣ дар шачараи ахраб нишона гардида, рубоӣҳое, ки дар шачараи ахрам навишта шудаанд, ниҳоят кам ба назар мерасанд. Худи ахраб ва ахрам истилоҳоти арузӣ буда, ба асли маънои онҳо иртиботе надоранд.

Дар бораи пайдоиши ин вазн ду ривоят мавҷуд аст. Ба қавли Шамси Қайси Розӣ (асри XIII) онро устод Рӯдакӣ дар шеър роиҷ гардондааст. Мувофиқи ин ривоят Рӯдакӣ рӯзе дар Ғазнин аз роҳе мегузашт, ки бачаҳо чормағзбозӣ мекарданд. Кӯдаке, даҳ-понздаҳсола, вақте чормағзаш ба пиллаҷо афтод, бо садои фораме, ки шумидани он лаззати хос дошт, гуфт:

Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кӯ.

Рӯдакиро ин вазни он лаҳн хуш омад. Онро гирифта вазни шеърро қарор дод, ки он аз ду байт таркиб гардида, рубоӣ ном гирифт. Ривояти дигар он аст, ки вазни рубоӣ аз вазни "Ло хавла ва ло қуввата илло биллоҳ" гирифта шудааст.

Аммо дар асл рубоӣ аз қадимтарини шаклҳои назми форсу тоҷик буда, бо эҷодиёти даҳанакии халқ алоқаманд аст. Мухаккикони зиёд ин мағлабро ба исбот расондаанд. Дар адабиёти форсу тоҷик як навъи дигари шеър мавҷуд аст, ки ба рубоӣ монанд аст. Он **дубайтӣ** аст. Фарқи асосии онҳо дар вазн аст. Дубайтӣ асосан бо вазни ҳазачи мусамман маҳзӯф ё мақсур, ки арқонаш ба мафойлун мафойлун мафойл ё фаўлун (v- - - / v- - - / v- - -) баробар аст, эҷод гардида, қофиябандиаш дар суратҳои **ааба**, **аааа**, **абаб** ва **аабб** ба қор меравад.

Устоди мумтози дубайтӣ шоири асрҳои X-XI Бобо Тоҳири Урёни Ҳамадонист. Вале дар назми халқӣ дубайтӣ зиёд ба назар мерасад.

Вижагии дигари рубоӣ он аст, ки таркиби аҷзҳои он мағин, суҳанҳои форам ва маъниҳои латиф бошад, дар он санъатҳои забон шеър моҳирона корбаст гардад:

Хуршеди сипехри безаволӣ ишқ аст,
Мурғи чамани хучастафолӣ ишқ аст.
Ишқ он набувад, ки ҳамчу булбул нолӣ,
Ҳар гаҳ, ки бимирию нанолӣ, ишқ аст.
- - v / v - v - / v - - - / -
мафъӯлу / мафойлун / мафойлун / фаъ

Лафзу калимаҳои ин рубоӣ ҳама сара, мулоим ва гушнавоз буда, таркиби “ишқ аст” радиф, вожаҳои “безаволӣ”, “хучастафолӣ” ва “нанолӣ” қофия аст. Мисраи сеюм қофия надорад. “Хуршед”, “мурғ” ва “булбул” ташбеҳ буда, “сипехр” ва “чаман” мачоз аст. Тору пули ин рубоӣ аз мазмуни ишқ бофта шудааст.

Рубоии зерин намунаи рубоӣхоест, ки **ҳар чаҳор мисраи он ҳамқофия буда, онро рубоии тарона мегӯянд**, мазмуни он аз ҳал нашудани аглаби мушкилоти инсонӣ ва ошкоро нағардидани рози ҳастӣ иборат аст:

З-ин даҳр, ки буд муддате **манзили мо**,
Н-омад ба чуз аз балову гам **ҳосили мо**,
Афсӯс, ки ҳал нагашт як **мушкили мо**,
Рафтему ҳазор ҳасрат андар **дили мо**.

Дар рубоӣхое, ки оварда шуданд, маънӣ дар мисраҳои чаҳорум намбааст шуда, қомил мегардад. Хулласи калом, дар рубоӣҳо мазмунҳои ахлоқ, фалсафа, панд, ҳикмат, иҷтимоӣ, ҳаҷву танқид ва амсоли инҳо кӯтоҳу барҷаста ифода карда мешаванд. Рубоӣ дар асри X ривоч ёфта, дар эҷодиёти Рӯдакӣ ва муосирони ӯ равиҷ пазирӯфта буд. Дақиқӣ, Абӯалӣ Сино, шоирони суфимашраб Абдуллоҳи Ансорӣ ва Абӯсаид Абулхайр ба вижа Умари Ҳайём устодони шоирони рубоӣсаро буданд, ки анъанаи устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣро давом додаанд. Бо таъсири ин шоирон дар адабиётҳои арабизамон, туркизиён, паштуву урду ва баъзе адабиётҳои урупоӣ наъни рубоӣ ба вучуд омада, ривоч пазирӯфт. Масъуди Саъди Салмон мавзӯи рубоӣро бо мавзӯҳои зиёдонӣ ганӣ гардонд. Охири намунаҳои хуби китобҳои рубоӣ мачмӯаҳои рубоӣҳои шоири эронӣ Муҳаммади Парастӣш Ману Ҳайём ва адиби тоҷик Лоик Ҷоми Ҳайём мебошанд, ки муҳлисони зиёд доранд.

АСАДИИ ТҶСӢ (1005-1073)

Шоир, лугатшинос ва хаттоти машхур Асади Тӯсӣ соли 1005 дар зодгоҳи Абулқосими Фирдавсӣ Тӯс таваллуд шудааст. Номи пурраи ӯ Абӯмансур Алий ибни Аҳмад аст. Вай айёми тахсилро дар зодгоҳи худ гузаронда, илмҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ҳамчунин адабиёти арабӣ, таърих ва хаттотиро омӯхта, аз ҷавонӣ ба гуфтани шеър ва ҷамъ овардани лугат майл дошт. Вай пайрави ҷараёни шуубия ва мазҳабӣ шеа буд. Тақрибан ҳангоми 30-35-солагӣ дар натиҷаи қаҳқӯҳи Хӯросон ӯ ба Озарбойҷон имрӯза - Аррон рафта, дар солҳои 50 асри XI хизмати дарбори ҳокими Аррону Наҳҷувон Абӯдулафи Дайрониро иштирок намуд. Вай моҳи шавволи соли 447/1056 китоби тиббии Абӯмансур Муваффақуддин Али Ҳаравӣ Китоб-ул-абният ан ҳақоик-ил-адвияро нусхабардорӣ намуда, сипас дар давоми ду сол достони Гаршоспномаро ба риштаи назм кашида, онро соли 458/1065-66 ба итмом расонд. Баъди муддате Лугати фурсро таълиф намуд. Ниҳоят аз Наҳҷувон ба Ония рафта, дар хизмати Шӯҷӯддавла Манучеҳр ибни Шӯвӯри Шаддодӣ, ки аз соли 456/1064 саркарда, 30 сол дар Афғонистон ҳукмрон буд, камар баст. Соли 1072 Асадӣ Мунозираи камон ва найзаро барои ин ҳоким навишт. Билохира ба ватани худ баргашта, соли 1073 дар Тӯс аз олам гузашт.

ЛУГАТИ ФУРС. Наҳустин лугати тафсирии забони тоҷикӣ-форсӣ, ки то ба замони мо омада расидааст. Асадӣ онро тақрибан солҳои 1066-1067 ҳангоми дар Озарбойҷон зистанаш дар асоси ашъори шуаро тартиб дода, мисолҳоро асосан аз шоирони Мовароуннаҳру Хӯросон меорад. Дар Лугати фурс абёти беш аз сад шоири асрҳои IX-XI иштирок шуда, ки намунаҳои дигари эҷодиёти ақсарияташон дар дигар ҷое вучуд надорад. Аз ин лиҳоз Лугати фурс ба арзиши баланди илмӣ соҳиб аст. Дар он аз ашъори Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Мунҷик, Дақиқӣ, Унсӯрӣ, Фарруҳӣ, Фирдавсӣ ва ғайра мисолҳо оварда мешавад. Инчунин порчаҳои зиёд аз Қалила ва Димна ва Синдбодномаи Рӯдакӣ, Офаринномаи Абӯшақури Балхӣ, Вомиқ ва Узрон Унсӯрӣ дар ҷардидаанд. Лугати фурс бештар аз 2000 калимаро фаро мегирад. Дар он калимаҳои душворфаҳму камистеъмол, номи ситораҳои бурҷҳои фалакӣ, ашҳосу сарзаминҳо, вожаҳои маҳаллии лаҳҷавӣ, паҳлавӣ, суғдӣ ва як миқдор калимаҳои ҳиндӣ, юнонӣ, арабӣ ва туркӣ зох дода мешаванд.

Аглаби калимаҳое, ки дар Лугати фурс тафсири кӯтоҳи онҳо дода шудааст, лугатҳое мебошанд, ки бо вучуди дар ашъори шоирони то он

замон ба кор рафтаг на барои хама, хусусан барои мардуми вилояти Озарбойчон, ки Асадӣ луғати худро барои онҳо таълиф карда буд, фахмо будаанд. Барои мисол чанд намуна: **гужуб** - галлаи ангур бошад ва гужум низ гӯянд; **фартут** - сахт пир шуда бувад, чунонки Рӯдакӣ гуфт: *Пири фартут гашта будам сахт, - Боз гаштам ба рӯзи барной;* **ангишт** - зугол бошад ва зугол забони дарист ва ба тозӣ фахм хонанд ва ба Озарбойчон зувол гӯянд, чунонки Фирдавсӣ гуфт, байт: *Хар он гах, ки барзад яке боди сард, - Чу зангӣ барангехт э-ангишт гард;* **каттахт**; **худа** - ҳақ бошад, **беҳуда** - ноҳақ ва навочиб, яъне ботил, чунонки Рӯдакӣ гуфт: *Меҳр хоҳӣ зи ману бемехрӣ, - Худа хоҳӣ зи ману беҳудай* ва монанди инҳо. Гоҳе чанд маъно доштани калимаҳои ҳамсураву ҳамовоз шарҳ меёбад: **Тег** - се гуна аст: яке тезин корду шамшер аст ва шамшерро тег низ гӯянд ва ба забони халқ маъруф аст ва дигар шуои моху шуои тег ва он чӣ бад-ин монад, ва се дигар сари кӯхро тег гӯянд. Кисоӣ гуфт:

Дӣ ба дарег андарун, мох ба мег андарун,
Ранг ба тег андарун шох заду орамид.

Дар тег, ки шуоъ аст, Кисоӣ гуфт:

Нарм - нармак зи паси парда ба чокар нигарад,
Гуфти аз мег ҳаме тег занад гӯшаи мох.

Ин ҳолат дар аснои шарҳу эзоҳи баъзе калимаҳои дигар низ ба назар мерасад.

ГАРШОСПНОМА Қиссаи Гаршосп аз афсонаҳои қадимии Эронӣ бостон буда, ханӯз дар Авесто аз Гаршосп ном бурда мешавад. Дар адабиёти тоҷик ин қиссаро нахустин бор Абулмуайяди Балхӣ, ки аз адибони охири асри X асту дар хизмати дарбори Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ (976-997) буд, бо наср ба риштаи таҳрир кашид. Шаммае аз қиссаи Гаршосп дар Бунадаҳиши ба забони паҳлавӣ ва дар Таърихи Систон ба забони форсии дарӣ оварда мешавад. Он ҷо Гаршосп аз паҳлавонони систонӣ буда, ба Рустами Достон бобокалон мешавад. Ниҳоят Асадӣ достони Гаршоспномаро солҳои 1065-1066 ба назм даровард, ки яқин аз он манбаъҳо истифода кардааст.

Асадии Тӯсӣ достони Гаршоспномаро дар шакли маснавӣ бо вазни Шохномаи Фирдавсӣ сурудааст. Он шомили қариб нӯҳ ҳазор байт аст. Мазмуни достон чунин мебошад:

Чамшел аз Заҳҳок шикаст хӯрда, даҳ сол овора мегардад, Окибат ба Зобулистон мерасад. Дар ин ҷо духтари подшоҳи Зобулистон Гуранг - мохҷабини 17-сола Чамшедро дида, ба ӯ дил мебандад ва пинҳонӣ ба никоҳи ӯ медарояд. Падар баъди обистан шудани духтари худ аз сирри ӯ ва кӣ будани домод огаҳ гардида, меҳоҳад, ки ӯро дастгир намуда, ба Заҳҳок супорад. Аммо духтар бо добаю зорӣ падарро аз касдаш мегардонад. Худованд ба арӯсу домоди нав писаре медихад, ки ӯро Тур

ном мениханд. Тур нухкаи Чамшел буд. Шохи Зобулистон уро мисли писар дӯст меошт. Дар 15-солагӣ Тур чун пахлавони зебо ба камол мерасад. Дар ин хангом маълум мешавад, ки Чамшел пинхонӣ дар ҳамин наздикиҳо зиндагӣ дорад. Бо маслихати Гуранг Чамшел аввал ба Хиндустон ва аз он ҷо ба Чин мегурезад. Вале дар Чин ӯ ба дасти ҷосусони Захҳок меафтад. Захҳок амр медиҳад, ки Чамшедро ду нима карда, ба катл расонанд. Аз ин воқеа зами Чамшел хабар ёфта заҳр нӯшида мемирад. Дар ин миён Тур хонадор шуда, соҳиби писаре мегардад, ки ӯро Шидасп ном мениханд. Дар навбати худ Шидасп ба воя расида, писардор мешавад, ки номи ӯро Тавург мениханд.

Шидасп мехоҳад, ки ба муқобили шохи Кобул биразмад. Тавург аз падар хоҳиш менамояд, ки ӯро барои ҷангидан ҳамроҳи худ гирад. Аммо падар ин хоҳиши Тавургро намепазирад:

Бад-ӯ гуфт, к-ин рой пидром нест,
Ту хурдӣ, туро разм хангом нест.
Пурожанг рух дод посух Тавург,
Ки гар кӯчакам, хаст қорам бузург.

Боз аз Тавург Шам ва аз ӯ Асрат таваллуд мешаванд. Ниҳоят аз тухми Асрат Гаршосп ба дунё меояд. Аз замони Тур то таваллуди Гаршосп, ба қавли Асадӣ, ҳафтод сол мегузарад. Гаршосп зуд калон шуда, дар чаҳордахсолагӣ бо найзаи сиоршина мечангид. Азбаски умри Захҳок ҳазор сол буд, дар ин вақт ҳам ӯ зинда буд. Захҳок, ки ба Хиндустон лашкар мекашид, аз мардонагии Гаршосп хабар ёфта, ба манзили Асрат меҳмон шуда, худ шоҳиди шучоати Гаршосп мегардад. Аз ӯ хавф бурда, бо найранг мехоҳад, ки ӯро ба марг расонад. Бинобар ҳамин аз ӯ хоҳиш мекунад, ки ба кӯҳи Шикованд рафта, аждаҳоро нобуд созад. Гаршосп баробари ба ажадаҳо наздик шудан аввал аз нафаси заҳролуди он беҳуш мегардад. Вале дар ниҳояти қор аждаҳоро кушта, бо галаба ба Зобулистон бармегардад.

Дигар, нақл дар бораи ҷангҳои Гаршосп дар Хинду Сарандеб, соҳиби тахти Хинд шудани Маҳроҷ, ҳокимияти Сарандебро ба Баҳуи номӣ супурдани Маҳроҷ, пайкари Гаршоспро бо бабри жаён, саёҳатҳои ӯ ба баҳру бар, мушоҳидани аҷоибу ғароибӣ зиёд, сӯхбатҳои бораҳманони рӯзгордида дар кӯҳи Дех ва ғайраҳо қисмати муҳими Гаршоспномаро ташкил мекунанд. Саранҷом Гаршосп бо молу ғаниматҳои зиёд ба назди Захҳок бозмегардад. Захҳок аз дидори Гаршосп шод гардида, иҷозат медиҳад, ки ба зиёрати падар равад. Вале Захҳок аз Гаршосп хоҳиш менамояд, ки барои боқӣ гузоштани авлод зан бигирад, ки аз чунин пахлавони ҷасур насл бимонад.

Гаршосп ба дидори падари худ расида, як ҳафтара дар хизмати падар гузаронда, аз пайи иҷрои амри Захҳок мешавад. Мешунавад, ки подшоҳи Рум духтаре дорад, ки онро ба қасе доданист, ки қамони панҷохманин дар девор овехташударо бикашад. Гаршосп ин қорро ба хубӣ аҷом медиҳад. Вале подшоҳ баҳонаҷӯӣ карда, намехоҳад, ки

духтарро ба Гаршосп диҳад. Духтар аз ин рафтори падар норозӣ мешавад ва ҳамроҳи Гаршосп ба диёри ӯ меравад. Подшоҳи Рум аз қардаи худ пушаймон шуда, Гаршоспро даъват менамояд, ки ба Рум баргардад ва тахти он мамлакатро соҳиб шавад. Лекин Гаршосп ин дархостро қабул намекунад. Дар роҳ Гаршосп шерро шикор мекунад, дастаи роҳзанонро торумор намуда, душмани падараш шоҳи Кобулро низ ба қатл мерасонад. Гаршосп инчунин шаҳри Систонро месозад. Заҳҳок муваффақият ва пешравиҳои Гаршоспро таҳаммул карда наметавонад. Бинобар ҳамин Гаршоспро ба ҷанги пурхатари муқобили деви бадтарин Манҳирос мефиристад. Гаршосп бо мочароҳи зиёд Манҳиросро асир гирифта, ба Эрон бармегардад. Вай духтари шоҳи Рум, ҳамонеро, ки аз он ҷо ҳамроҳ оварда буд, ба никоҳи худ дароварда, деви асирро назди Заҳҳок мебарад ва аз Заҳҳок муқофотҳои зиёд мегирад. Сипас ба зодгоҳи худ бозмегардад.

Падари Гаршосп Асрот дар 285-солагӣ ва додарааш Гуранг паси ҳам мемиранд. Писари ятиммондаи Гуранг Наримонро Гаршосп ба писархондӣ мепазирад. Дар ин вақт Заҳҳок ҳазорсола мешавад. Фаридун Заҳҳокро дар кӯҳи Дамованд занҷирбанд мекунад. Вай амр медиҳад, ки Гаршосп ҳамроҳи Наримон ба даргоҳи ӯ ҳозир шаванд. Баъди зиёфати шоҳона Гаршоспро бо ҳамроҳии Наримон ба ҷанги зидди Турон мефиристад. Баъди пирӯзӣ онҳо ба Чин лашкар мекашанд. Наримон писари фағфурӣ Чинро дар ҳарб ба марг мерасонад. Баъд лашкари ҳокими Чин торумор гардида, худаш асир меафтад. Ба муносибати ин галабаҳо Фаридун Наримонро ба духтари шоҳи Балх ҳонадор мекунад. Аз ин издивоҷ Сом - бобои Рустам ба дунё меояд. Гаршосп дар ҳафсаду сиюсесолагӣ оламро падруд гуфт. (Чу бар ҳафтсад шуд сию се сол, - Зи тан мурғи умраш бияфғанд бол). Дар рӯзи марги Гаршосп офтоб гирифта, ҷонварон ҳам азодорӣ ва сӯгворӣ мекунанд. Бузургони кишвар бо сардории Сому Наримон либоси сиёҳи мотам мепӯшанд.

ҚАҲРАМОНҲОИ АСОСИИ ГАРШОСПНОМА. Достони Гаршоспномаи Асадӣ Тӯсӣ яке аз нахустин достонҳои ҳамосии алабиёти навини форсу тоҷик аст, ки дар пайравии Шохномаи Фирдавсӣ навишта шудааст.

Гаршоспнома қаҳрамонҳои зиёд дорад. Аммо Гаршосп, Заҳҳок, Асрат, Ҷамшед, Гуранг, Тавург, Фаридун, Наримон ва душманони Гаршосп қаҳрамонҳои асосӣ мебошанд. Асадӣ ҳарчанд аз қорнамоиҳои аҷлоду авлоди Гаршосп қисса кунад ҳам, кӯшиш намудааст, ки чехра ва симои Гаршоспро барҷаста офарад.

ОБРАЗИ ГАРШОСП. Асадӣ рӯзгори Гаршоспро аз рӯзи таваллудаш то рӯзи маргаш тасвир мекунад. Ханӯз аз кӯдакӣ Гаршоспро одат буд, ки ҷангу найкор ҷӯяд, вай ба ҷои пистони доя меҳост, ки бо шеру паланг сару қор дошта бошад:

Ба ҷои хӯру хоб кин ҷусту ҷанг.

Ба ҷои бари доя шеру паланг.

Аз 14-солагӣ чангу размҳои ӯ муфассал ба қалам дода мешаванд. Худи Гаршосп мегӯяд, ки Худо ӯро фақат барои чанг офаридааст:

Маро эзид аз баҳри чанг офарид,

Чӣ поям, ки чанг омад акнун падид.

Дигар тамоми умр ӯ ба чанг, қатл ва куштор машғул шуда, пахлавонест, ки на аз ягон рақиби худ ва на аз деви дарандае мағлуб мешавад. Ӯ дар қорзору озмунҳо ҳамеша пирӯз мегардад. Бисёр лаҳзаҳои галабаи ӯ ҳангоми накли мазмуни достон ҳикоя карда шудаанд. Гаршосп на фақат дар майдони чангу қорзор ғолиб меояд, инчунин ӯ роҳзанон, девҳо ва ҳайвоноти дарандаи ба одамони оддӣ зараррасонро нобуд карда, халқро аз зарар ва хавфи онҳо наҷот медиҳад. Бо вучуди ҳамаи ин Гаршосп фақат ҷанговар нест. Асади ӯро чун шахси оиладӯсту хушмуомила, бо зану фарзанди худ меҳрубон тасвир мекунад. Вай баробари пайдо намудани номзад ба арӯси шартҳои пеш гузоштаи падари арӯсшавандаи худ қайсари Румро ба ҷо оварда, баъд мувофиқи расму қондаи ин мардум тӯю тамошо дода, сипас ӯро ба ақди никоҳи худ мебарорад ва минбаъд ҳамеша аз зиндагии ҳамсари худ боҳабар шуда меистад. Ҳангоми сафарҳои дур бо номаҳо аз аҳволи завҷаи худ огоҳ шуда меистад. Арӯси Гаршосп низ доимо ғамхор ва дар ёди шавҳар аст. Вақте сафари Гаршосп ба Ифриқия тӯл кашида, ҳангоми бозгашт ба Эрон ӯ дар роҳ меҳмони падарарӯси худ қайсари Рум шуда, меҳонад, ки чанд рӯз он ҷо истироҳату фароғат кунад, вай аз зани худ нома мегирад, ки ӯро пазмон ва интизор аст. Гаршосп ҳамон замон савори асп шуда, ба зодгоҳи худ бармегардад.

Гаршосп марди ободихоҳ аст. Шоҳи Танча хиёнаткор, бадахд, ҷудоиандоз ва золим буд. Барои қорҳои он мамалакатро ба низом овардан Гаршосп он шаҳро ба ҳок яқсон намуда, шоҳи хиёнаткори қаллобро аз дами тег меғузаронад. Аммо ба ҷои шаҳри харобкардааш ӯ шаҳри Систонро бино мекунад, ки шаҳрвандонаш аз андозҳои давлатӣ озод буданд. Гаршосп ба Систон шоҳи нави одилу ботақдирро гузошта, ба меҳани худ бармегардад. Гаршосп Наримонро ҳам панд медиҳад, ки ҳамеша дар пайи ободонии кишвар бошад:

Зи беобӣ онро, ки вайрон бибуд,

Нишон марду деҳ созу кишту дуруд.

Вай ҳар қадар солору солхӯрдатар шавад, ба оламу одам бо ҷашми хирад менигарад. Аз панду насиҳатҳои ӯ ба Наримону Сом дар охири умр хувайдо мегардад, ки ӯ дигар зидди хунрезӣ, рақобат, хушомад, ҷоплусӣ, ҷаҳл, айшу ишрат ва бадахлоқӣ буда, ҳунар, дониш, адолат ва ҳисси масъулияшиносиро талқин мекунад:

Бар он кӯш, к-ат сол то бештар,

Барӣ пойгоҳ аз ҳунар пештар.

Чамшед дар Гаршоспнома шохи гурезаест, ки аз таъкиби Захҳок шаҳр ба шаҳр гурехта мегардад. То окибат ба Чин паноҳ мебарад. Аммо дар он ҷо одамони Захҳок ўро дастгир намуда, бо арра танашро дуним мекунад.

Падари Гаршосп Асрат чун падари меҳрубону шахси ботадбир тасвир шуда, ба тарбияи фарзандаш аҳамияти зиёд медиҳад. Вай бо андарзҳои худ низ Гаршоспро дар рӯҳияи часорат, мавридшиносӣ, масъулият ва мулоҳизакорӣ мебарарад.

Образи тамоми муқобилону рақибони Гаршосп чун душмани асосии ӯ ва бар замми ин чун каллоб, золим, дурўғў, ғоратгар ва ҷохил тасвир ёфтаанд. Аз тарафи Гаршосп ва дигар қаҳрамонҳои мусбат нест карда шудани онҳо маънои онро дорад, ки Асадӣ ба ҳамин восита решакан карда шудани онҳоро талқин менамояд.

Дар хусуси образи Захҳок ҳаминро гуфтан лозим аст, ки Асадӣ харчанд ўро рамзи қувваи бадӣ дониста, бо сифатҳои камхирад, ҷоду, нопокдил, хунрез, моркитф, аҳриман ва амсоли инҳо ёд кунад ҳам, разолату бадкирдориҳои ўро камтар ва хира инъикос менамояд. Захҳок дар достони Асадӣ подшоҳи мутлақест, ки Гаршосп хизмати ўро солиқона ба ҷо меорад. Ба морони китфони ӯ на мағзи сари бегуноҳон, балки мағзи сари гунаҳгориҳо медиҳанд. Фақат зулму ҳасад ва бадандешии Захҳок гӯшзад мешавад, аммо он қабохатҳо тавир намегарданд. Бинобар ҳамин образи Захҳок дар Гаршоспнома хира буда, қувваи фошқунандагии Захҳоки Фирдавсро надорад. Аз тахт барандохтан ва дар кӯҳи Дамованд занҷирбанд шудани ӯ низ фақат ишорат мешавад:

Ҳамон сол Захҳокро рӯзгор,
Диҷам гашту шуд соли умраш ҳазор.
Биёмад Фаридун ба шоханшаҳӣ,
В-аз он морфаш кард гетӣ тий.
Сарашро ба гурзи кай кӯфт хурд.
Бибасташ, ба кӯҳи Дамованд бурд.

САБКИ
НИГОРИШИ
АСАДӢ

Гаршоспнома пеш аз ҳама бо фаровонии гуфтори ҳақимона диққатрабост. Асадӣ ба масъалаҳои ахлоқи одоб даҳл намуда, дар мавридҳои муносиб ҳам худ ва ҳам аз забони қаҳрамонҳои достон андарзҳои олии иброн мебарорад, ки дар онҳо сифатҳои хуби инсонӣ тарғиб шуда, ба падидаҳои ахлоқи разила неш зада мешавад. Бартарии некӣ аз бадӣ (Бадӣ гарчи қардан тавон бо касе, - Чу некӣ кунӣ, бехтар ояд басе), аз лутфи душман авлотар будани шаллоқи дӯст (Задан ҷӯби саҳт аз яке дӯстдор - Бех аз бӯсаи душмани зишткор), тамаъангез будани хоста, яъне нақдина (Барод хоста ҳар касеро зи роҳ, - Кунад дӯстро душмани кинаҳо), ибрат гирифтани аз рӯзгори пешиниён (Бубин то зи кирдори шохони пеш - Чӣ бех буд, ҳамон кун ту ойини хеш), ҳалокатовар будани захми забон (Зи

захми синон беш захми забон, - Ки ин тан кунад хаставу он равон), мавридшиносӣ (Гиристан ба хангом бо сӯзу дард - Бех аз хандаи нобахангоми сард), дӯстӣ, душманӣ ва гамхорӣ аз ду ҷониб будан (Гами он касе хӯрдан оӣин бувад, - Ки ӯ бар гамат низ гамгин бувад) аз андарзҳои марғуби Асади Тӯсиет. Гуфтори ҳақимона, панду андарз дар Гаршоспнома фаровон аст. Мисолҳо:

Тан аз ганчи дунё маяфган ба ранҷ,
Зи некию номи накӯ соз ганҷ!

Ё:

Ба динор ҳар чизу тимори саҳт
Тавон ёфт, ҷуз зиндагонӣ баҳт.

“Бар” дар байти охирин ба ду маъно - ҳам мева ва ҳам чун пешоянд омада, санъати **таҷнис** аст. Асади шеърӣ худро бо **ташбех**, **истиора**, **маҷоз**, **талмех**, **тазод**, **муболиға** ва санъатҳои дигар оро медиҳад. Инчунин ӯ тафсириро истифода мебарад, ки зикри як будани Зардушт ва Иброҳим аз он қабил аст:

Паямбар Бироҳим буд он замон,
Будаҳ ном Зардушт аз осмон.

Мисол барои **муқобала**:

Ман эдар ба **пайқору** разм омадам,
На аз баҳри **шолию базм** омадам.

Ташбехҳои зерин бикр ва нав мебошанд:

Буд аз тирӯ пайқонҳои дурушт
Ҳар афгандае чун яке хорпушт.

Хусусияти забони Гаршоспнома низ қабилӣ зикр аст. Онро намунаи ҳуби забони шеърӣ тоҷикии асри XI шумурдан ҷоиш аст. Фақат дар он калимаҳое, ки ҳатто Фирдавси онҳоро ба кор набурдааст, фаровон буда, ин ба дoston як навъ тобиши кӯҳнагӣ бахшидааст. Калимаҳои зерин аз он қабиланд: **озаранг** - гами саҳт; **оголиш** - ду касро ба ҳам ҷанг андохтан; **омег** - омехта; **анӯша** - хушҳол; **бож** - боҷ, андоз; **бигмоз** - шароб; **пахч** - паҳш; **ташӣ** - чайра; **чинуд** - пули сирот; **рад** - доно; **раш** - бозу; **ригоша** - хорпушт; **зуфт** - боҳир; **гарча** - нодон; **гав** - фарёд; **ғувожа** - таъна ва монаиди инҳо.

Назариёи адабиёт

Асади Тӯси нахустин шоирест, ки дар адабиёти форсу тоҷик ба забони тоҷикӣ мунозира навиштааст. Ҳарчанд ханӯз дар адабиёти Эрони бoston жанри мунозира мавҷуд буд, ки манзуман Дараҳти асурик машҳур буда, дар асрҳои 2-3 ба забони паҳлавии ашқонӣ эҷод гардида, то ба замони мо дар асл боқӣ мондааст. Аз Асади панҷ мунозира ба ёдгор боқист, ки дар шакли қасида ва тарзи баёни баҳси

ду тарафи мутақобил навишта шудаанд. Ин мунозираҳо чуни ном доранд: Мунозираи габр ва мусулмон, Мунозираи араб ва аҷам, Мунозираи замин ва осмон, Мунозираи шаб ва рӯз, Мунозираи камон ва найза.

МУНОЗИРА. Хусусияти мунозира он аст, ки ҳар ҳариф фазилату бартарӣ ва фондаовару нафърасонии худро гӯшзад намуда, камбудӣ, норасоӣ ва айбу нуқсонҳои рақибро, ки бо он баҳс мекунад, мешуморад. Ниҳоят яке аз ҳарифон бар дигаре ғолиб меояд. Ин ғолибият бо далелу бурҳон ва мантиқи баланд аз тарафи ҳамагон эътироф мегардад. Аксар тарафҳои мутақобил дар охир ба созиш омада, мақсади шоир низ дар хотимаи шеър ҷамъбаст мешавад. Масалан дар Мунозираи араб ва аҷам аввал араб аз аҷдоди арабҳо, пайгамбарон, шоирони номӣ, доноён, тобовар будан дар сахтиҳо, ҷанговарӣ ва лисони ганин арабҳо сухан меронад. Баъд мегӯяд:

Бурҳони ман афъоли Араб чанд намудам,
Бинмой ту бурҳоне аз афъоли Аҷам, ҳон!

Аҷам ҳам даррав ба араб сар намефурорад. Вай изҳор мекунад:

Гуфтам-ш чу девои ба се гуфтиву акнун
Посух шунав, эй буда чу девони биёбон!

Сипас ӯ ҳамаи қаҳрамонони афсонавӣ, подшоҳони бузург, паҳлавонони таърих, донишмандони эронинаҷод, аз қабили Закариёи Розӣ (Дар дониши тиб хира чу Ибни Закариё, - Дар ҳукми фалак ҷалд чу Ҷомоспи сухандон), шоирони номӣ Рӯдакӣ (Шоир чу гузин Рӯдакӣ он к-аш бувад абёт - Беш аз саду ҳаштод ҳазор аз дуру девон), Унсурӣ, Асҷадӣ, Кисоӣ, қонҳои Бадахшон, меваҳои лазиз, рӯдҳову ҷашмасорони фаровон, табиати гуворои механи худ ва амсоли инро ситоиш намуда, биёбону гирдбод, хористону регзори беҳосил будани мулки Арабро нишон медиҳад. Аҷамӣ ҳатто ба он фахр мекунад, ки ҳар рӯз Хуршед аввал ба Хуросон нур мепошад ва баъд ба сӯи мулки Араб равон мегардад (Бар мо фиғанад нур, пас он гох ба шумо - Бар ҳар рӯз нахустин чу хур ояд зи Хуросон). Аҷамӣ аз ёд намебарорад, ки бисёр калимаҳои арабӣ дар асл тоҷикӣ буда, арабҳо он калимаҳоро бо каме тағйири савтӣ аз аҷамӣҳо гирифтаанд. Масалан, вожаҳои тоҷикӣ "сангу гил", "шакар", "найзагӣ", "мушк" ба арабӣ чун "сиччил", "найза", "суккар", "миск" ворид шудаанд. Ниҳоят марди аҷамӣ ба араб мегӯяд, ки дар назди Худо ин тафовутҳо қадре надоранд:

Дар ҳашр на амволу на асбобу на амлок
Ояд ба бар, илло амали некиву имон.

Суннати мунозирагӯӣ дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик давом кард. Бо таъсири адабиёти форсу тоҷик дар адабиётҳои туркизабон (ӯзбекӣ, озарбойҷонӣ) низ жанри мунозира пайдо шуда, арзи вучуд кард.

НИЗОМИИ ГАНЦАВӢ (1141–1209)

Абӯмуҳаммад Илӛс писари Юсуф писари Заки писари Муайяд, ки бо таҳаллуси Низомӣ машҳур гардидааст, соли 1141 дар Ганча чашм ба дунё кушодааст.

Падари Низомӣ аз ахли фазл буд ва Юсуф писари Заки Муайяд ном дошт. Модари шоир аз лехоти атрофи Ганча, ба қавли худи ӯ раисаи курд буд. Курдҳо халки эронинажод мебошанд.

Илӛс дар хурдӣ аз падар یتим монд. Даре нагузашта ӯ аз модар низ маҳрум гашт. Бинобар ҳамин тарбияи минбаъдаи ӯро тағояш Хоча Умар ба ӯҳда гирифт. Ин марди ғамхор ва меҳрубон хоҳарзодаи худро натанҳо ба зери

химоят гирифт, балки ба ӯ имкон дод, ки илм омӯзал ва дониш андӯзад. Таҳсили ӯ пурра дар зодгоҳаш Ганча гузашт. Ӯ дар давоми умри худ фақат як бор бо тақлифи султони Ироқ Туғрилшоҳ (1176-1194) ба Табрез сафар кард. Озарбойҷон низ дар итлоати Туғрилшоҳ буд. Ӯ пойтахти худро гоҳе дар Ҳамадон ва гоҳе дар Табрез қарор меод. Ин сафари шоир соли 1186 воқеъ гардида буд. Дар ин вохӯрӣ ҳокими маҳаллӣ Қизил Арслон (1186-1191) низ ҳузур дошт. Низомиро султон бо шукӯҳу азамат пешвоз гирифт. Вакте ки Низомӣ ба ҳузурӣ ӯ даромад, дид ки мурибон ғазалҳои ӯро меҳонанд. Ба ӯ тӯҳфаҳо дода мешуд. Вале Низомӣ натавонист, ки аз се рӯз бештар дар даргоҳи ҳокимон монад. Вай ба Ганчаи азизи худ баргашт.

Сабаби аз даргоҳи ҳукмронон ба Ганча баргаштани Низомӣ он буд, ки ӯ бо вучуди бо ҳокимон муносибати хуб доштан озодӣ ва сарбаландиро аз шукӯҳу шавкати дурӯғини дарбор боло мегузошт. Вай медонист, ки қаноат, фурӯтанӣ ва бо меҳнати қалоли худ баҳри мардум зиндагӣ кардан ҳазорҳо бор аз маддоҳӣ карда, кайфу сафо варзидан бештар аст. Аз ҳамин сабаб вакте ки ҳокимон ашъори ӯро писандида, худастро ба дарборашон ҷалб кардани мешуданд, ӯ ин навъ даъватҳоро наменазирuft. Вай бо дурӣ чустан аз дарбор қонс намешуд. Шоир

гардон будани бозори зулмо дида. ба ҳокимони замони худ панд
медихад. ки аз ин кабоҳат шарм доранд:

Модн ятимон ситадан¹ кор нест,
Бигзар, ин одати аҳроп² нест,
Маскани шаҳрӣ зи ту вайрона шуд,
Хирмани деҳкон зи ту бедона шуд.

Шоири назарбаланди натавҷо ҳудаш хизмати подшоҳонро қабул
накард. балки писарашро низ насихат дод, ки ба кори пасте, ки инсонро
аз ҷиҳати рӯҳонӣ мутеъ, хушомадгӯ, тамаллуқкор ва хор мегардонад,
наравад. Худи Низомӣ қариб тамоми умр дар зодгоҳаш ғушанишинӣ
мекард. Вале ин ғушанишинии ӯ маънон тарки дунё карданро надишт.
Вай дар кунҷи хилват рӯзе бо як мушт пишти ҷавин, яъне як мушт талкони
ҷав каноат карда, ба омӯхтани илм ва эҷоди асарҳои ҷаҳоншумул машғул
мешуд. Шоир аз ғушанишинихояш борҳо хабар медихад:

Ғули раъно даруни ғунча ҳазин
Ҳамчу ман гашта эътиқофнишин³.
Ин маънӣ дар байти зер низ таъкид шудааст:
Манам рӯй аз ҷаҳон дар ғуша карда,
Кафе пишти ҷавин раҳтӯша карда.

Ӯ ғушанишиниро барои ба халқ нафъ расондан ихтиёр карда буд,
зеро ақида дошт, ки одамизод на барои хӯрду хоб, балки барои корҳои
бузург офарида шудааст:

Одамӣ н-аз пайи алафхорист,
Аз пайи зиракию хушёрист.
Сағ бар он одамӣ шараф дорад,
Ки чу ҳар дида бар алаф дорад.
Кӯш, то халқро ба кор оӣ,
То ба хулқат ҷаҳон биёрой!

Ҳокими Дарбанд Байбарс ибни Малик Музаффар (1155-1170), бо
мақсади Низомиро ба дарбори худ ҷалб кардан, соли 1169 дар қатори
тӯҳфаю ҳадяҳои дигари худ ба ӯ қанзакеро, ки Офок ном дошт, низ
фиристонд. Офок аз қабилаҳои туркҳои қипчоқ буд. Низомӣ ба ин духтар
ҳонадор шуд. Ӯро “бути қипчоқ” номида, бисёр дӯсташ медошт. Офок
писаре таваллуд кард. Шоир писари худро Муҳаммад ном ниҳод. Падари
хирадманд писари ягонаашро нозпарвар накарда, ба тарбияи ҳартарафани
ӯ машғул шуд. Муҳаммад, ки писараки болаби зираку хушёр буд, бо
ҷиддият илм меомӯхт, шеър менавишт, саъй менамуд, ки сазовори номи
падари худ бошад. Насихатҳои Низомӣ ба писараш дар ганҷинаи афкори
ахлоқии мо мисли дурдонаҳо ҷило медиханд. Вақте ки онҳоро мехонем,
ғумон мекунем, ки падари ҳудамон ба мо панди судманде медихад, ки

¹ Ситадан - ситондан.

² Аҳроп - ҷамъ хур - озодагон.

³ Эътиқофнишинӣ - ғушанишинӣ, хилватнишинӣ.

одами боалаб ва сазовори даврони худ бошем, илм омӯзем ва ба мамлакат
фонда расонем. Ҷ дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ мегӯяд:

Он рӯз, ки ҳафтсола будӣ,
Чун гул ба чаман хавола будӣ,
В- акнун ки ба чордах расидӣ.
Чун сарв ба авҷ сар кашидӣ,
Гофил манишин, на вақти бозист,
Вақти ҳунар асту сарфарозист.
Дониш талабу бузурги омӯз,
То бех нигаранд рӯзат аз рӯз.
Ному насабат ба хурдсолист,
Насл аз шачари бузург холист.
Ҷое, ки бузург боядат буд,
Фарзанди ман надорадат суд.
Чун шер ба худ сипахшикан бош,
Фарзанди ҳисоли хештан бош!...
Мекӯш ба ҳар варақ, ки хонӣ.
К-он донишро тамои донӣ.

Завҷаи Низомӣ Офок соли 1180 вафот кард. Шоир аз марги ӯ саҳт
аламзада шуда, аҳволи рӯҳнашро дар достони Хусрав ва Ширин бо
андӯх ба қалам медиҳад.

Низомӣ бо адибони номдори ҳамасраш Абулғалои Ганҷавӣ,
Мӯҷири Байлақонӣ, Камол Исмоил ва дигарон ошноӣ дошт. Бо шоири
машҳур Ҳоконии Шервонӣ (1120-1199) дӯст буд. Аз ин ҷиҳат аз марги
ин дӯсти бузургвораи гусса хӯрда, навишта буд:

Ҳаме гуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам охир дарегогӯи Ҳоконӣ.

Низомӣ 12 марти соли 1209 дар Ганҷа аз олам гузашт. Холо дар
болои турбати ӯ макбаран мӯхташаме қад афрохтааст.

Ҳалқи Озарбойҷон ба Низомӣ эҳтироми бузурге дорад. Дар Ганҷа
ва Боку хайкалҳои мӯхташаме шоир гузошта шудаанд. Дар ин ду шаҳр
музейҳои Низомӣ мавҷуд аст. Доир ба зиндагӣ ва эҷодиёти Низомӣ
бисёр асарҳои илмӣ ва бадеӣ навишта шудаанд.

Барои мардуми тоҷик Низомӣ бисёр азиз аст, зеро Низомӣ дар
мактаби бузурги адабиёти тоҷику форс тарбия ёфта, ба забони форсӣ
асар эҷод кардааст ва аз ин ифтихор дорад:

Низомӣ, ки назми дарӣ кори ӯст,
Дарӣ назм кардан сазовори ӯст.
Чунон гӯяд ин номаи нағзро,
Ки равшан кунад хонданаш мағзро.

Асарҳои Низомӣ борҳо ҷоп карда шудаанд. Драмаи тоҷикии Хусрав
ва Ширин, балети Лайлӣ ва Мачнун ва гайра дар асоси достонҳои
Низомӣ ба вуҷуд омадаанд.

Эҷодиёти шоир

Низомии Ғанҷавӣ дар адабиёти ҷаҳон бо дostonҳои худ машҳур аст. Вале ӯ ханӯз дар овони ҷавонӣ эҷодиёти худро аз сурудани шеърҳои дириҷӣ шурӯъ карда буд. Вай аввал ғазалу рубоҳои ошиқона мегуфтааст.

Ёдгории ҷовидонии Низомӣ ҳамоно Ҳамсаи беэволи ӯст, ки аз маснавиҳои Махзан-ул-асрор, Ҳусрав ва Ширин, Лайли ва Мачнун, Ҳафт пайкар ва Искандарнома иборат мебошад.

ҲАМСА калмаи арабӣ буда, маънояш панҷгона аст. Ин ном аз он гирифта шудааст, ки панҷ маснавии Низомии Ғанҷавӣ чун як китоби томе, ки иборат аз панҷ қисм аст, доништа мешавад. Маҳз барои панҷ маснавии пурҳикматро фаро гирифтани Ҳамса онро ба тоҷикӣ Панҷ ғанҷ низ мегӯянд. Ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ дар рӯзгори Низомӣ Ҳамсаро чамъ накарда буданд, ҳар як дoston ҷудо буд. Баъд ин панҷ китобро дар як ҷилд чамъ карданд, аҳли адаб онро Ҳамса ном ниҳоданд. Баъди Низомӣ навиштани Ҳамса дар адабиёти тоҷику форс ва баъзе адабиётҳои туркизабон анъана шуд.

Устод С. Айнӣ барҳақ гуфта буд: Ҳамсаи Низомӣ аз он ҷумла асарҳост, ки адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ба онҳо фахр мекунад, Ҳусрав ва Ҷомӣ барин классикҳои мо Низомиро тақлид карда, Ҳамсаҳо навишта, таъъозмӣ кардаанд". Дар адабиёти форсӣ тоҷик ба ғайр аз Ҳусраву Ҷомӣ боз бисёр дигарон ба асарҳои Низомӣ пайравӣ кардаанд. Дар пайравии Махзан-ул-асрор қариб ҳаштод, дар пайравии Ҳусрав ва Ширин қариб панҷоҳ ва дар пайравии Лайли ва Мачнун зиёда аз сад асар навишта шудааст.

Баъдтар дар адабиётҳои туркизабон низ дар пайравии асарҳои Низомӣ гоҳе Ҳамса (Навой) ва аксар дostonҳои алоҳида (Қутб, Фузули ва дигарон) ба майдон омадаанд. Ин ҳолатро дар адабиёти форсӣ назирасароӣ ё ҷавобнависӣ мегӯянд. Талаби назирнависӣ аз он иборат аст, ки шоири назирарӯ аксар вазн ва мазмуни асосии дostonи тақлидшавандаро нигоҳ дошта, маҳорати худро дар суҳан, тавҷеҳи нави ҷузъиёт ва тарзи нави бандубаст ва шикастурехти асар нишон медиҳад.

БАҲШҶОИ ҲАМСА Нахустин маснавии Ҳамса Махзан-ул-асрор, яъне Ҳазинаи сирҳо ном дорад, ки соли 1176 таълиф шудааст. Он яке аз асарҳои ахлоқӣ ва фалсафӣ ба забони форсии дарии тоҷикӣ мебошад, Низомӣ Махзан-ул-асрорро аз ҷиҳати мазмун дар пайравии Ҳаликат-ул-ҳақиқат (Боғи ҳақиқат)-и Саной навиштааст. Он 2260 байтро фаро гирифта, аз 20 боб иборат аст. Ҳар як бобро шоир мақола меномад.

Махзан-ул-асрор сюжети муайян надорад. Мақолаҳои он ба масъалаҳои офариши олам, ситиши суҳан, ҳақиқати ҳастӣ, иншқ,

адолат, усули мамлакатдорӣ, муносибати фард ва ҷомеа, раиятпарварӣ, некӣ, саховат, сабр, одамият ва амсоли инҳо бахшида шудаанд. Муаллиф зулму ҷавр, нифок, хиёнат, гафлат, рашку ҳасад, худписандӣ, танбалӣ, балию зиштиро маҳкум менамояд. Мақолаҳои алоҳида ба меҳнат ва аҳамияти он дар зиндагӣ, тараннуми дӯстӣ, тарғиби хизмат ва ғамхорӣ кардан ба одамон, раҳм кардан ба ҷонварон ва таҳқиқи муносибати инсон бо табиат ҳос гардонда шудаанд. Баъди қисмати назарии ҳар мақола шоир барои тасдиқи фикри худ ҳикоятҳои тамсилӣ меорад. Ҳикоятҳои Подшоҳи ноумед, Нушервони одил ва вазир, Подшоҳи золим бар зидди ҷавру зулм нигаронда шудаанд. Ин мазмуни сарзанишомез ҳусусан дар ҳикояти Достони пиразан ва Султон Санҷар барҷаста ифода гардидааст. Санҷар (1117-1157) аз подшоҳони замони Низомӣ буд.

Муаллифи Махзан-ул-асрор ба меҳнат, ки офарандаи бойгарии ҷамъият аст, аҳамияти маҳсус дода, дар ситоиши меҳнати ҳунарманд, хиштррез, меъмор, олим, муҳандис ва кишоварз (деҳқон) суҳанро дарег намедорад. Маснавии дуюми Ҳамсаи Низомӣ Ҳусрав ва Ширин аст. Ҳаҷми қариб 6500 байт буда, соли 1181 суруда шудааст. Баъди ин Низомӣ соли 1188 достони Лайлӣ ва Мачнунро навишт, ки он бештар аз 4000 байтро фаро мегирад. Достони чоруми Ҳамса Ҳафт пайкар аст, ки аз 5200 байт иборат буда, соли 1197 поён пазируфтааст. Азбаски дар он саргузашти Баҳроми Гур нақл карда мешавад, он бо номи Баҳромнома низ маълум аст. Ин се маснавии Низомӣ достонҳои ишқӣ мебошанд.

Искандарнома қисмати панҷуми Ҳамса аст. Он қариб 10500 байт буда, аз ду қисмат иборат аст. Достон аз саргузашти Искандари Мақдунӣ (356-323 пеш аз милод) ҳикоят мекунад. Қисми аввал, ки Шарафнома унвон дорад, саргузашти замони кӯдакӣ, ҷавонӣ, лашкаркашиҳо ва ҷаҳонкушоӣҳои Искандарро фаро мегирад. Қисми дуюми достони Искандарнома, ки Иқболнома номида мешавад, асосан аз сӯҳбатҳои илмӣ, таҷрибаандӯзиҳо, маҷлисҳои баҳси донишмандони даргоҳи Искандар ва вафоти ӯ нақл мекунад.

Ҳамсаи Низомии Ғанҷавӣ офаридаи таъби саршору тавоноест, ки бо рангинии мазмун, тозагии санъат, дороии забон, пардозии суҳан ва маҳорати нигорандагии муаллиф машҳур гардидааст. Дар он масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ ва ахлоқӣ гузошта шуда, шоир дар зимни тасвири вақоеҳои достонҳои худ аз матолиби ахлоқу ҳикमत дам зада, панд медиҳад, ки кас набояд коҳилу гофил ва танпарвару ҷоҳил бошад. Аз ин рӯ, ӯ ҳоинию беҳунарӣ ва бухлу ҳасадро маҳкум карда, мардумро ба кӯшишу қор, омӯхтани илму дониш, ғанимат доништини умр, покини ахлоқ, шарму ҳаё, ҳақиқат қӯиву некӯкорӣ ва ғамхорӣ ба одамон тарғиб намуда, подшоҳонро ба адолатпарварӣ ва саховату раиятпарварӣ ҳидоят мекунад. Вай орзуманди он аст, ки мамлакат обод, халқ некӯаҳвол, илму дониш пешрав бошад. Мағзи достони

Махзан-ул-асрорро ситоиши адл ташкил карда, тасвири ақли зан, шахсияти бузург, кордонӣ, тарбиятгарӣ ва хусни ӯ дар симои Ширин ва офаридани чехраи хунарманди халқӣ Фарход дар Хусрав ва Ширин бозефти бадеии Низомист. Сӯзу гудози ишқ риштаи достони Лайлӣ ва Мачнунро ба ҳам пайваста, гуволиши Бахроми Гӯр аз як шахси сабукфикри шикордӯсти мочарҷӯ то ба дараҷаи як шоҳи одил дар Ҳафт пайкар масоили адлу инсоф ва халқпарварию ватанхоҳиро амиқтар мегузорад. Низомӣ ба василаи дostonҳои худ ишқро ба ахлоқ табдил медиҳад. Шоир дар баҳши аввали Искандарнома, Шарафнома, дашкаркашиҳои ҳарбии Искандарро ба Мисру Эрон, Озарбойҷону Хуросон ва Ҳиндустон тасвир карда, шучоату мардонагӣ ва кордониву фукародӯстии ӯро ба қалам медиҳад. Вале дар Иқболнома, ки баҳши дуввуми Искандарнома аст, ӯ ба масъалаҳои сулҳу ҷанг, дониш ва хирад бештар аҳамият дода, дар охир аз талқини шоҳи одил ба дараҷаи тасвири кишвари бешоҳу гадо ва ҷамъияти баробарии инсонҳо мерасад. Дар Шарафнома Низомӣ ба ҳам вобаста будани наслҳои гуногуни инсонҳоро ин тавр ба қалам медиҳад:

Зи боге, ки пешинагон кошанд,
Пасояндагон мева бардоштанд.
Чу кишта шуд аз баҳри мо чанд чиз,
Зи баҳри касон мо бикорем низ.
Чу дар кишту кори ҷаҳон бингарем,
Ҳама деҳ кашоварзи якдигарем.

Дostonҳои Ҳамсаи Низомӣ аз шоҳкорҳои адабиёти дунё мебошанд. Мутафаккири бузурги Озарбойҷон Мирзо Фатҳалӣ Охундов гуфта буд: “Назме, ки ҳусни мазмун ва ҳам ҳусни алфоз дошта бошад, мисли Шоҳномаи Фирдавсӣ, Ҳамсаи Низомӣ ва Девони Ҳофиз аст, ки он назми нишотафзо, вачдовар ва мусаллами кул аст”.

ЛАЙЛӢ Яке аз дostonҳои ишқии фоҷиавии ҳузнангези Ҳамса
ВА МАЧНУН дostonи Лайлӣ ва Мачнун аст. Он аз муҳаббат ва саргузашти ошику маъшуқа Мачнун ва Лайлӣ хикоят мекунад. Баъди бобҳои анъанавӣ лавҳаҳои дoston бо суръати драматикӣ, ки фоҷиаро наздик мекунад, аз пеши назар мегузаранд: сардори бадавлати қабилани бани-Омирӣ аз Худо фарзанд металабад. Пас аз назру ниёзҳои писари ӯ Қайс ба дунё меояд. Қайсро ба мактаб медиҳанд. Дар мактаб ӯ ба Лайлӣ дил мебандад. Лайлӣ духтари бисёр хушрӯ, боадаб ва боақл буд:

Лайлӣ, ки ба хубӣ ояте буд,
Ангуштқашии вилояте буд.

Лайлӣ ва Мачнунро аз ҳам чудо мекунанд. Лайлиро барои Мачнун хостгорӣ менамоянд. Аммо падари Лайлӣ розӣ намешавад. Қайс шайдо мегардад, ӯро девона-Мачнун лақаб мегузаранд. Хешони Мачнун ба нияти шифо ва начот ӯро ба Каъба мебаранд. Ҳангоми

знёрат Мачнун мадади ишқашро металабад. Дар ин миён Навфал меҳоҳад, ки ба Мачнун ёри расонад. Аммо наметавонад. Аз ин девонагии Мачнун меафзояд. Мачнун сар ба биёбон мезанад. Падари Лайли вайро ба чавоне, ки Ибни Салом ном дошт, бар хилофи хоҳиши Лайли ба шавхар медиҳад. Ин вазъи дилбохтагонро ногувор мегардонад. Аммо шавхари Лайли ба бемехрии вай тоб наоварда, вафот мекунад. Лайли низ, ки аз азобҳои ҷонкоҳ ба ҷон расида буд аз олам мегузарад. Хабарӣ марги Лайлиро шунида, Мачнун ба сари гӯри вай меояд, онро огуш намуда, ҷон медиҳад. Ҷасади Мачнун як сол дар гурбати Лайли меҳобад.

Ҳарчанд дар достон аз ибтидо то интиҳо тасвири нокомию хирмон, махрумию ҳичрон ва зорию нолаи ҷонсӯзи дилдодагон бисёр асту иштироккунандагон як-як паси ҳам мемиранд ва анҷоми достон низ ниҳоят гамангезу ҳузновар поён мепазирад, асар рӯҳияи некбинона дорад. Дар он умед қувваи таҳриқдиҳанда буда, ҳамаи қаҳрамонҳои он бо умеди расидан ба рӯзи нек умр мегузаронанд. Умедро ишқ ато мекунад.

Ишқи Лайлию Мачнун омехтаи покию ифғат, мубарро аз шаҳвату ҳавас ва ҳавою нафс аст, ки гаммозию дасиса, урфу одат, рақобати аҷлодию табақавӣ ва таънаю бадгӯиро наменвисандад. Ишқи онҳо ба ошиқу маъшуқа илҳом мебахшад. Дар ҳамин роҳ ҳислати Мачнун ва Лайли ташаккул меёбад.

Мачнун донишманду шоир, росткору мударбӣ аст. Аммо садокату вафодорӣ ва устуворӣ дар сари аҳд сифатҳои олитарини ӯст. Лайли, духтари зеборӯй барои Мачнун ёри мувофиқ аст. Дар аҳду вафо баробари ӯст, дар илму шеър мисли ӯ маҳорат дорад. Вале гоҳе аз Мачнун бартарӣ дорад, аз вай дида бештар кӯшост, ҷафои атрофиёро зиёдтар таҳаммул менамояд, бисёртар тадбир мечӯяд. Хусусан вақте ки ӯ ба Ибни Салом сар нафуроварда, барои муҳофизати шарафу номуси худ ӯро торсақӣ мезанад ва баъдтар Мачнунро ба мулоқот даъват менамояд, симои ӯ боз ҳам дилработар чилвагар мешавад.

Ҷеҳраи падару модари Мачнун ва модари Лайли низ чун одамони ба фарзандашон мушфиқу меҳрубон нигошта шудаанд. Аз персонажҳои манфӣ фақат падари Лайли амал мекунад. Лекин тамоми шароити мавҷуда, муҳит, расму одат, ону тартибот ва ақидан зулмпарвару ҳафакановари ҳукмрон бо кирдору рафтори ӯ созгор буда, қувваҳои некӣ дар он шароиту муҳит паҳш карда мешаванд. Бузургии Низомӣ дар он аст, ки ғаму андӯх, зулму ҷавр ва истибдодро нишон дода истода, яъне ноумедиро тарғиб намекунад, балки дар ивази қурбониҳо ва фоҷиаҳо афзудани умедро нишон медиҳад.

Бо таълифи достони Лайли ва Мачнун Низомии Ганҷавӣ дар таърихи достонсароии форсу тоҷик давраи навро кушод. Ба туфайли ин асар дар адабиёти форсу тоҷик макоми достонҳои ишқии романтикӣ афзуд. Дар ҷунун достонҳо мавзӯи ҷангу ҳамоса ба дараҷаи нестӣ

мерасад. Низомии Ганҷавӣ бо қувваи тахайюли эҷодӣ ва мувофиқи ниёзи маънавии замони худ, дар асоси ривоятҳои парокандаю парешони арабӣ оид ба Лайлӣ ва Мачнун достони мукаммали аз ҷиҳати санъати суҳан олӣ, мазмунан амиқ ва аз рӯи гоҷа баланде офарида, ин қиссаро дар адабиёти ҷаҳон ҷовидон гардонид. Хамаи дostonҳои минбаъдаи ҳамноми дунё бо дostonи Лайлӣ ва Мачнуни Низомии Ганҷавӣ алоқаманд буда, дар ҷавоб, пайравӣ, таклид ё дар асоси он навишта шудаанд. Дар қасидаю газар ва дostonҳои дигар низ аксар вақт таҷаллие аз Лайлӣ ва Мачнуни Низомии Ганҷавӣ дида мешавад.

Дostonи Хусрав ва Ширин дуввумин маснавии Хамсаи Низомии Ганҷавӣ буда, шоир ба сурудани он соли 1177 оғоз намуда, соли 1180 ба итмом расонд. Ҳаҷми дoston 6500 байт аст. Шоир баъди тамои шудани дoston онро ба ҳокими Озарбойҷон Атобак Шамсиддин Муҳаммад Ҷаҳонпахлавон (1174-1186) бахшида буд. Вале соли 1186 шоир ба хузури бародари Ҷаҳонпахлавон Қизил Арслон (1186-1191) таъват шуда, ин таклифро пазируфта, ба он ҷо рафт ва ба сӯҳбати Қизил Арслон расид. Баъди баргаштан ба Ганҷа ӯ чанд байте оид ба ин вохӯрӣ навишта, ба Хусрав ва Ширин илова намуд. Дар ҳамин порча Низомӣ хабар медиҳад, ки Ҷаҳонпахлавон ба ӯ деҳаи ҳамдӯниёро ҳадя карда буд, вале ӯ аз он баҳрае набурдааст.

Низомии Ганҷавӣ мувофиқи анъанаи дostonсароии асримиёнагии тоҷику форс пеш аз накли саргузашти Хусрав ва Ширин ва баъди ба охир расидани он чандин бобро ба он илова кардааст, ки ба мазмуни асосии дoston алоқа надоранд. Дар ин бобҳо, ки дар яқҷоягӣ 1043 байтро фаро мегиранд, шоир ақида ва афкори худро оид ба бисёр масъалаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ахлоқӣ баён мекунад. Аз ин бобҳо махсусан боби “Сухане чанд дар ишқ” шонстани диққат аст. Дар ин боб Низомӣ ишқро мояи ҳастию офариниш ва қувваи ҷозибани пешбарандае шумурда, таъкид менамояд, ки маҳз ишқ моҳияту сиршти нисонро муайян карда, хислати ӯро ташаккул медиҳад. Ишқи Хусрав ва Ширин нисбат ба яқдигар ҳамин навъ ишқест, ки мояи зиндагӣ ва ҳастии онҳост.

Ба тарзи дигар гӯем, мавзӯи асосии Хусрав ва Ширини Низомӣ ишқ буда, шоир бо сурудани он ба мактаби нави дostonҳои лироэпикӣ дар адабиёти тоҷику форс асос гузошт.

ХУСРАВ Хусрав ва Ширин намунаи барҷастаи дostonҳост, ки
ВА ШИРИН бо услуби романтикӣ нигошта шудааст, яъне дар он
на воқеаҳои реалистии зиндагӣ, балки саргузаштҳои дилхохи шоир ва
орзуи омили ӯ доир ба қаҳрамонҳояш ҷои асосиро мегирад. Вале ӯ
ҳангоме, ки дар бораи воқеаҳои замони худ суҳан меронад,
навиштаҳояш реалистӣ.

Ба ҳамин тарик Хусрав ва Ширин дostonест, ки аз чандин унсур

таркиб ёфта, чун асари мукаммалу аз ҷиҳати сохт мураккаб сураҷ гирифтааст.

Қиссаю афсонаҳо ва ривояту воқеаномаҳои зиндагии Хусрав ва зани дӯстдоштаи ӯ Ширин дар китобҳои таърих мавҷуд буданд. Фирдавсей нахустин бор онҳоро ба назм дароварда, дар Шохнома ҷой дод. Бар замми ин дар адабиёти лафзии халқ, аз ҷумла фолклори халқҳои Кавказ, қиссаю афсонаҳои зиёд мавҷуд буданд. Низомӣ ҳамаи инро медонист ва онҳоро меписандид. Ӯ беҳуда намегӯяд:

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест,
В-аз он ширинтар, алҳақ, дoston нест.

Қаҳрамони асосии достони Хусрав ва Ширини Низомӣ Хусрави Парвиз аслан шахси таърихӣ буда, соли 590 ба тахти подшоҳони Сосонӣ нишастааст. Соли 628 писараш Шерӯя ӯро кушта буд. Ин подшоҳ дар ҳақиқат ҳам бо номи Ширин зане доштааст, ки аз Бардаъ будааст. Ба ақидаи Низомӣ Фирдавсей ҳангоми назми ин дoston аз ишки Хусраву Ширин сарфи назар кардааст:

Ҳакиме, к-ин ҳикоят шарҳ кардаст,
Ҳадиси ишк аз эшон тарҳ кардаст.

Низомӣ дар достони худ гуфтаҳои Фирдавсиро такрор намекунад. Фирдавсей асосан ба тасвири давлатдорӣ ва талбирҳои Хусрав дар пойдор нигоҳ доштани давлат ва ҳукумат аз тарафи Хусрав пардохта буд. Низомӣ дар асоси нусхаҳои, ки дар шаҳри Бардаъ - пойтахти Аррону Арманистон, ки дар вақташ аз кишварҳои тобегӣ Сосониён буд, ба дасташ афтада буданд, маҳз ишкномаи Хусрав ва Ширинро ба риштан назм кашидааст:

Нагуфтам ҳар чӣ доно гуфт аз оғоз,
Ки фаррух нест гуфтан гуфтаро боз.
Дар он ҷузвге, ки монд аз ишкбозӣ,
Сухан рондам, ният бар марди ғозӣ.

Воқеаҳои достони Низомӣ дар Эрони қадим, ки пойтахташ Мадонӣ буд, Арманистону Аррон, ки марказаш Бардаъ буд, мегузаранд. Достони Хусрав ва Ширини Низомӣ дар ҳақиқат ишкнома аст. Воқеаҳо ва шахсони таърихӣ барои ӯ воситае шудаанд, ки ҳислатҳои барҷастаи инсонро нигошта, моҳияти зиндагӣ ва масъалаҳои ахлоқию иҷтимоӣро талқин намояд. Мазмуни муҳтасари дoston чунин аст:

Баъд аз сари Кисро Ҳурмуз ба тахти подшоҳии Сосониён нишаст. Ӯ назру қурбонихо дода, соҳиби писаре шуд. Ӯро Хусрави Парвиз ном ниҳоданд:

Падар дар Хусравӣ дида тамомаш,
Ниҳода Хусрави Парвиз номаш.

Дар тифлӣ Хусравро чандин доя тарбия карданд. Дар шашсолагӣ падар ӯро ба ихтиёри омӯзгор дод. Хусрав даставвал илмҳои адабиёро

омӯхта, дар фасоҳат устод гардид. Дар нӯхсолагӣ дахсолагӣ илми чангро аз худ кард. Дар 14-солагӣ илми ҳисобро омӯхт. Баъд аз Бузургмехр, ки вазири Хурмуз буд, хикмату фалсафаро ёд гирифт. Ба ҳамин тариқ Хусрав то 18-солагӣ ҳаман илмхоро омӯхта, чун ҷавони ҷираку ҷолок ва далеру боақл ба воя расид ва бо ҳамин ин ҷавони зебо барои иҷрои корҳои давлатӣ тайёр шуд.

Баъди аз таҳсили илмҳои зарурӣ фориг шудан Хусрав ба сайру гашт ва маншати машғул шуд. Боре ӯ субҳгоҳон ба деҳа даромада, ба ишраттардохт. Аспи ӯ майсан деҳқонро хӯрда поймол кард. Гуломону ҷиҷоҳиёни Хусрав гӯраҳои боғи деҳқонро гонат карданд. Ба ҳамин қонуни идолат вайрон карда шуд. Аз ин худсарии Хусрав ба Хурмуз хабар омад. Хурмуз Хусравро сиёсат намуда, фармон дод, ки асп ӯро поймурида, гуломонашро ба ҷазо расонанд ва тахташро ба деҳқон диҳанд. Фармон иҷро шуд. Хусрав назди шох тавба кард. Пирон аз ҷониби ӯ узр омад. Шох Хусравро авф намуда, валиаҳди худ таъин кард:

Сараш бӯсиду шафқат беш кардаш.

Валиаҳди сипоҳи хеш кардаш.

Боре Хусрав бобояш Нӯшервонро дар хоб دید. ӯ ба вай башорат дод, ки ба тахт ва ба Шабдез хоҳад расид ва соҳиби арӯси зебо ва мутриби беҳамтое хоҳад шуд, ки Борбад ном дорад.

Хусрав Шопур ном надими ҳосе дошт. Шопур дар суратгирӣ ва рассомӣ мисли Монӣ устод буд. Вай марди ҷаҳондидае буд. Рӯзе ӯ ба Хусрав нақл кард, ки дар мулки Арман Шумайро ном шохзане ҳаст, ки аз Аррон то ба Арман тобон ӯст. Чун шаҳбонуи бузург аст, ӯро Мехинбону мегӯянд. ӯ Ширин ном додарзодае дорад. Ширин дар хусну ҷамол бебадал буда, ҳамеша бо ҳафтад духтари рӯднавозу раққоса, ки қанзақони ӯянд, дар гулгашту сахроҳо сайр карда мегардад. Мехинбону Шабдез ном асп бодҳои мушкинфони беҳамтое дорад, ки онро ба Ширин бахшидааст:

На ширинтар зи Ширин халқ дидам,

На чун Шабдез шабранге шунидам.

Аз ин нақл Хусрав ба Ширин гоибона чунон ошиқ шуд, ки сабру қарорро аз даст дод ва Шопурро барои овардани Ширин ба Арманистон фиристод.

Шопур ба Арманистон рафта, хабар ёфт, ки Ширин дар наздикии кӯҳи Албурз икомат доштааст ва ҳар рӯз бо ҳамон ҳафтад духтари зебо дар сабззорон базм орошта мегаштааст. Ин духтаракон на танҳо охуҳиром, балки шерзӯр низ будаанд ва ба шикор ҳам машғул мешудаанд. Шопур макони онҳоро пайдо карда, сурати Хусравро бо устодӣ кашада, дар гузаргоҳи онҳо ба дарахте часпонд ва худ пинҳон шуд. Тасодуфан назари Ширин ба он сурат афтод. Қанзақон аз бими он ки мабодо бонӯяшон ба он тасвир ошиқ шавад, суратро нест карда, ба ҷои дигар кӯчиданд. Шопур манзили нави онҳоро ёфта, амали худро

такрор кард. Духтарон боз суратро нобуд карда, хамроҳи маликаашон ба ҷои дигар кӯчида, дар дашти Анчарак қарор гирифтанд. Сурат боз пайдо шуд. Ширин ин дафъа маҳви тамошон сурат шуда, ба он шефта гардид. Ӯ илоче мечуст, то кӣ будани ҷавони дар сурат акс ёфта, эҷодкор ва сирри оиро фаҳмад. Вале он сир дер ошкор нашуд. Ширин дар изтироб афтод. Ниҳоят Шопур рӯзе худро намуд. Ширин аз ӯ дар бораи сурат пурсид. Шопур дар бораи кӣ будани Хусрав ва ошики ғойбонаи Ширин будани ӯ хабар дод, Ширин аз нақлҳои Шопур ба хаяҷон омада, ғойбона ба Хусрав меҳр баста, тоқату қарорро аз даст дод.

Бо маслиҳат ва раҳнамоии Шопур Ширин аммаашро партофта, савори Шаблез барои дилани Хусрав роҳи Мадонро пеш гирифт. Аз ин рафтори ӯ Меҳинбону хеле ғамгин шуд. Дар ин миён Хусрав ба номи худ тангаи нӯлодин сикка зад. Ин нишонаи ҳукуматталабии ӯ буд. Падараш аз ин рафтори ӯ хавф бурда хост, ки ӯро ҷазо диҳад. Аз ин нияти падар Бузургмеҳр, ки вазири ӯ буд, Хусравро огоҳ намуд. Хусрав аз бими ҷазои падар ба сӯи мулки Арман гурехт. Дар роҳ Хусрав Ширинро хангоми оббозӣ дид. Ширин низ ӯро дид. Вале азбаски онҳо ҳамдигарро нашинохтанд, ҳамгап нашула, ҳар кадоме роҳи худро давом дод. Ширин ба Мадон расиду Хусрав ба Арманистон. Азбаски наздикони Хусрав аз ишки ӯ ба Ширин огоҳ буданд, ӯро ба ҳубӣ пешвоз гирифтанд. Вале занҳои ҳарамсаро ба ӯ рашик мебурдагӣ шуданд. Ширин талаб намуд, ки барояш қасри алоҳида созанд. Бо дасисаи қанзакҳо барои Ширин на дар ҷои хушобу ҳаво, балки дар биёбоне даҳ фарсанг берун аз Қирмоншоҳ қаср сохтанд, ки он ҷо ҳатто барои чорво ҷароғоҳе вуҷуд надошт.

Хусрав ба Арманистон расида, баъди ҷанд рӯз меҳмонӣ бо тақлифи Меҳинбону ба Бардаъ рафт. Шопур он ҷо пайдо шуд. Вай шабе хангоми базм Хусравро аз он огоҳӣ дод, ки Ширин ба Мадон рафт. Хусрав Шопурро ба аспи дӯстдоштааш Гулгуни Меҳинбону савор карда, барои Ширинро ба Бардаъ овардан ба Мадон фиристод. Шопур фармонро ба ҷо овард. Вале дар ин миён ҷаври Хурмуз ба халқ аз ҳад гузашт. Мухолифонаш ба ҷашмони ӯ мил кашида куштанд. Хусрав бо шунидани марги падар Ширинро надида, зуд ба Мадон баргашт ва тахти падарро соҳиб шуд. Овозае шуд, ки Хусрав падарашро кушта, ба тахт нишастааст. Вай подшоҳиро бо адлу дод ва инсоф огоҳ намуд. Вале дере нагузашта ба айшу шикор дода шуд. Ширинро низ аз хотир баровард. Яке аз сарлашқарони ӯ Баҳроми Чӯбина бо баҳонаи он ки зулми Хусрав аз ҳад гузашт ва ӯ ноҳақ ба ҷашмони падараш нил кашида, ӯро куштааст, ба муқобили ӯ шӯриш бардошт. Ба ақидан ӯ:

К-аз ин кӯдак ҷаҳондорӣ наёяд,
Падаркуни подшоҳиро нашояд.
Бар ӯ як чуръа май ҳамранги озар
Гиромитар зи хуни сад бародар.

Хусрав ба исёни Бахроми Чубина тоб оварда натавониста, мачбур шуд, ки боз ба панохи Мехинбону гурезад. Вай ба Мугони Озарбойҷон, ки аз каламравӣ Мехинбону буд, худро расонд.

Дар яке аз шикоргоҳҳои Мугон Хусрав ва Ширин бо ҳам вохӯрданд. Ин лаҳза аз муассиртарин лаҳзаҳои дoston аст.

Ширин аммаашро аз омадани Хусрав хабар дода, ӯро ба назди вай меҳмон бурд. Мехинбону духтару ҷавони сармасти ишқро дида, ба Ширин панд дод, ки мабодо фирефтаи Хусрав нашавад, зеро дар индағӣ ҷавонони бадмеҳру бадахл ва мағруру бевафо зиёд вомехӯранд. Аз ҳамин сабаб Ширин Хусравро аввал хуб санҷад. Агар эҳсои ӯ чиддӣ бошад, каробатро бо ӯ давом диҳад. Мехинбону таъкид намуд:

Ту худ донӣ, ки вақти сарфарозӣ,
Заношӯӣ бех аст аз ишқбозӣ.

Ширин қасам хӯрд, ки худ чунин фикр дорад. Мехинбону иҷозат дод, ки дилбохтагон ҳамроҳ бошанд. Онҳо вақташонро ба ҷавгонбозӣ, шикор ва базм мегузaronданд. Боре дар сабзазор ба онҳо шер ҳамла овард. Хусрав аз ҳамият ҷӯшида, бе силоҳу зирех онро бо даст зада афтонда, пӯст канд. Рӯзҳои зиёде ба ин минвол гузаштанд. Боре Хусрав хост, ки аз Ширин қом ситонад. Ширин ишқу ҳавас, ишқу булҳавасӣ, ишқу бемулоҳизағӣ, ишқу шитоб ва ишқу бадномиро оштинопазир шумурда, Хусравро водор намуд, ки дар ин роҳ сабрро пеш гирад. Ширин ба Хусрав шарт гузошт, ки аввал тахти подшоҳиро ба даст дароварда, мулки падарашро аз фитна эмин гардонад. Хусрав ба ҷуз таслим шудан илочи дигаре наёфт. Вай барои ёрӣ ҷустан назди кайсари Рум рафт. Кайсар духтари худ Марямро ба Хусрав ба занӣ дода, лашқари бешумореро ба ихтиёри ӯ гузошт. Хусрав бо ин қувва ба Эрон лашқар кашид. Бахроми Чубинаро шикаст дод ва тахти бобоиашро соҳиб шуд.

Вале фироқи Ширин ӯро азоб меод. Ширин ҳам дар ғами Хусрав месӯхт. Вале Мехинбону ба ӯ панд меод, ки сабр кунад.

Мехинбону аз олам гузашт. Ширин ба тахти подшоҳии Арман нишаст. ӯ бо адлу инсоф ҳукм ронда, тамоми зиндониёнро озод кард. Вай як сол салтанат ронд. Аммо ба дарди хичрони Хусрав тоб оварда натавониста, мулки худро ба мавлое супурда, ба канизакон моли бисёр дода, дар рикобдорӣ Шопур савори Гулгун худро ба Мадонин расонд ва дар қасри пештараи худ маскан гузид. Хусрав аз омадани Ширин хабар ёфта бошад ҳам, аз тарси Марям бо фиристодани паёме ба ӯ қонъ шуд. Ширинро дар беруни шаҳр дар қасре ҷой доданд, ки домани кӯҳе дар дашти беобу хушк воқеъ гардида буд. ӯ бо машаққат рӯз ба сар бурда, фақат аз шири гӯспандон гизо меҳӯрд. Ҷароғох низ аз он ҷо хеле дур буд. Шопур маслиҳат дод, ки Фарҳоди кӯҳканро, ки ҳамроҳи ӯ дар Чин хонда, кӯҳбуриро омӯхтааст, даъват намуда, аз байни кӯҳҳои баланд ҷӯй гузаронанд, то ин ки шир бо он ҷӯй сангин

ба манзили Ширин чорӣ шавад. Фарҳод таклифи Ширинро бо хушнудӣ пазируфт.

Дар ин асно хабари марги Бахроми Чубина ба Хусрав расид. Хусрав базм ороост. Борбад, ки ромишгари овозадорӣ ӯ буд, бо ҳамроҳии мутрибону созандагони дигар садои созу сурудро ба фалак расонданд. Худи Борбад бо барбату рӯд аз “Сад достон” си наворо баргузида, базмро тасфонд. Хусрав баъди базм назди Марям аз Ширин қисса кушода хост, ки Ширинро ба хона орад. Аммо Марям ин хоҳиши ӯро катъан рад намуда, савганд хӯрд, ки агар Ширин ба даргоҳи Хусрав наздик шавад, худро мекушад. Хусрав ноилоч монд.

Ширин аз бепарвоии Хусрав нисбат ба худ ба танг омада, Шопурро назди ӯ фиристод. Хусрав Шопурро фармуд, ки барои хилват гузидан Ширинро пинҳонӣ наздаш орад. Ширин ин таклифро дар ҳаққи худ таҳқир шумурда, рад намуд.

Фарҳод ба кор шурӯъ карда, ошики Ширин шуд. Вай дар муддати як моҳ аз чарогоҳ то ба наздикии қасри Ширин, ки дар водин харобе чойгир буд, бо тешаи худ ҷӯи сангине канда, дар охири он хавзе низ сохт. Ширин ба Фарҳод офарин хонда, ба ӯ чанд гавҳаре шабчароғ бахшид. Фарҳод онҳоро ба пеши пой Ширин партофта, роҳи саҳроро пеш гирифт. Вале шабҳо гирду атрофи қасри Ширин мегашт.

Аз ишқи Фарҳод ба Ширин Хусрав хабар ёфта, дар оташи рашк сӯхт. Вай Фарҳодро ба назди худ хонда, хост, ки тарсонда, ӯро аз ишқи Ширин даст кашонад. Фарҳод табиист, ки ин таклифи нанговарро рад кард. Пас Хусрав роҳи хиларо пеш гирифта, ба Фарҳод ваъда дод, ки агар аз кӯҳи Бесутун роҳ кушояд, Ширинро ба ӯ хоҳад дод. Фарҳод ин пешниҳодро пазируфта, ба кандани синаи кӯҳи хоро сар кард. Вай дар дили кӯҳ сурати Ширинро кашид. Ин амали ӯ овоза шуд. Рӯзе Ширин ба дидани ӯ рафт. Вале дар бозгашт аспаш касал шуд. Фарҳод Ширинро рӯи даст бардошта, то ба қасраи бурда расонд. Ин рафтори ӯ рағбати Ширинро бедор кард. Хусрав инро шунида, чораи халосӣ аз Фарҳодро дар хиёнат ёфт. Вай ба Фарҳод бардурӯғ хабар расонд, ки Ширин мурд. Фарҳод аз ин хабар ихтиёр аз даст дода, афтод ва ҷон дод.

Чу афтод ин суҳан дар гӯши Фарҳод.

Зи токи кӯҳ чун кӯҳе дарафтод.

Ширин бо охи чигареӯз ва ашкони шашкатор Фарҳодро ба ҳок супурд. Хусрав дар марги Фарҳод ба Ширин таъзияти кинояомез фиристод. Дар ҳамин хангом зани Хусрав Марям аз олам гузашт.

Хусрав баъди марги Марям боз ба талаби Ширин афтод. Вале Ширин ба ӯ номаи таънаомезе навишт. Хусрави сустирода аз номаи Ширин ранҷида, дар ҷустуҷӯи ёри дигар шуд. Ӯ васфи моҳруҳи исфаҳонӣ Шакарро шунида, ӯро ба никоҳи худ даровард. Ширин ҳоли табоҳе дошт. Вале Шакар низ оташи дили Хусравро паст накард. Фироқи Ширин дар вучудаш оташ меандохт:

Дилаш мегуфт: Ширин боядам зуд,
Ки айшамро намедорад Шакар суд.

Рӯзе ба бахонаи шикор Хусрав назди икоматгоҳи Ширин рафта, баъзе ороет ва ширакайф шуда, хост, ки бо Ширин мулоқот кунад. Ширин ӯро ба касри худ роҳ надод. Мулоқоти онҳо дар ҳолати болон бом будани Ширин ва зери девори каср аспасавор истодани Хусрав сурат гирифт.

Хусрав ба боргоҳи худ баргашта, аз номехрубони Ширин ба Шопур шиква кард. Шопур ӯро тасалли дод, ки итоби Ширин аз сари ноз аст. Аз таҷрибаи рӯзгор Хусрав натиҷаҳо гирифта, аз гуфтаҳою кардаҳои худ нисбат ба Ширин пушаймон шуд. Аз рафтани Хусрав Ширин низ пушаймон шуд. Хусрав хоб дид, ки дар боғе чароғе дар даст гаштааст. Шопур таъбир мегӯяд, ки Хусрав ба васли Ширин хоҳад расид. Ба ин муносибат дар шикоргоҳе Хусрав баъзе ороет. Ширин низ пинҳонӣ дар он ҳозир шуд. Борбади барбатӣ аз номи Хусрав ва Накисон ҷангӣ аз тарафи Ширин ғазал мегӯянд. Баъди як ҳафта Хусрав Ширинро ба Мадонин оварда, ба никоҳи худ даровард. Бо ҳамин ошиқу маъшуқа баъди пушти по задани монеъаҳои зиёде ба муроду мақсад расиданд.

Хусрав ва Ширин солҳо бо ҳам дар ширинкомӣ ҳаёт ба сар бурданд. Мамлакат аз адлу доди Хусрав маъмур гашт. Ширин мулки Меҳинбонуро ба Шопур вогузошт. Ояро ӯ обод гардонд ва дар он ҷо иморатҳо сохт.

Хусрав аз Марям Шерӯя ном писаре дошт. Ин писар аз нӯҳсолагӣ ба модарандари худ - Ширин ошиқ шуда буд. Вай чун ба синни ҷавонӣ расид падарро дар оташгоҳ гӯшанишинӣ кард. Ба ин ҳам қонъ нашуда, шабе дар хобаш падарро ба дасти гуломе кушта, Ширинро барои худ хост. Ширин мегӯяд, ки бо се шарт тайёр аст, ки зани Шерӯя шавад: ӯ бояд касри Хусравро сӯзонад, Шабдезро кушад ва ҷасади падарашро бо шукӯҳ дафи намояд. Шартҳои ӯ ба ҷо оварда шуданд. Худи Ширин низ аввал молу доронашро ба бечорагон бахш намуд ва Ҳангоми дафни шавҳараш дар дахма, болон ҷасади Хусрав, бо ханҷар ба синаи худ зала, ҷон дод. Достонро Низомӣ чунин ба поён мерасонад:

Зихӣ Ширину ширин мурдани ӯ,
Зихӣ ҷон додану ҷон бурдани ӯ.
Чунин вочиб кунад дар ишқ мурдан,
Ба ҷонон ҷон чунин бояд суғурдан.

Дар охир шоир фаслҳое дар нақӯҳиши ҷаҳон, мавъиза, натиҷаи афсонаи Хусраву Ширин ва насиҳати фарзанди худ Муҳаммад навиштааст. Фаслҳои дигар “Дар хоб дидани Хусрав пайгамбари акрамро”, “Нома набиштани пайгамбар ба Хусрав” ва “Меъроҷи пайгамбар” ном доранд. Аз афти қор ин фаслҳоро Низомӣ баъд ба асари тамомшудаи худ илова кардааст. Дар он бобҳо изҳор дошта

мешавад, ки аз рӯи номаи пайгамбари Ислом агар Хусрав исломро напазирад, давлаташ завоҷ хоҳад ёфт. Марги Хусрав ба дасти писари худ неботи он аст.

ТАҲЛИЛИ ОБРАЗҲОИ АСОСИ Сюжети устокоронаи Хусрав ва Ширини Низомӣ муносибати равшани қаҳрамонҳоро нисбат ба ҳамдигар ба вуҷуд овардааст. Албатта, ҳатти сюжет аз рӯи муносибати Хусрав ва Ширин нисбат ба якдигар қашада шудааст. Вале сарнавишти тамоми персонажҳои дигар бо тақдир онҳо саҳт вобаста аст. Аз ин сабаб, ҳангоми таҳлили образҳои достон ба ин ҷиҳат аҳамият додан зарур аст.

Дар достони Хусрав ва Ширини Низомӣ саргузашти як силсила қаҳрамонҳо нақл карда мешавад, ки аз онҳо Хусраву Ширин ва Фарҳод қаҳрамонҳои асосӣ буда, Шопур, Меҳинбону, Ҳурмуз, Борбад, Нақисо, Қайсари Рум, Баҳроми Чӯбина, Марям, Шакар Бузургмеҳр, Шерӯя ва хизматгориҳои зиёд персонажҳои лаҳзавӣ мебошанд. Ҳамаи ин қаҳрамонҳо ва персонажҳо, ба истиснои Хусрав, ба ду гурӯҳи ба ҳам муқобил-ба образҳои мусбат ва манфӣ ҷудо мешаванд. Аксари ин қаҳрамонҳо аз ҷиҳати ҳислат, ҳуқуқ хӯ ва забон фардӣ қунонда шудаанд, яъне яке ба дигаре ҳеч монанд набуда, зоҳиру ботини ҳос дорад. Барҷастатарин образҳои мусбати достон Ширин ва Фарҳод мебошанд. Аз образҳои манфӣ Баҳроми Чӯбина ва Шерӯя бо тамоми зишти тасвир карда шудаанд. Аз байни образҳои, ки Низомӣ дар Хусрав ва Ширин офаридааст, образи Хусрав мақоми алоҳида дорад. Дар симо, психология ва ботини ин қаҳрамони Низомӣ ҳам хусусиятҳои хуб ва ҳам ҳислатҳои бад мавҷуд буда, гоҳ яке ва баъзан дигаре аёнтар ҷилва мекунад. Вале дар охир дар тинати Хусрав бо таъсири Ширин некӣ ғолиб меояд.

ОБРАЗИ ШИРИН Дар достон саргузашти Хусрав бештар тасвир ёбад ҳам, Ширинро қаҳрамони асосии он шумурдан лозим аст. Чунки маҳз Ширин дар достон шахсиятест, ки тамоми воқеаҳо ҳодисаҳо ба ҳам пайваста, ҷиҳатҳои мусбат ва манфии дигарон дар муносибат бо ӯ ва бо ақидаҳои ӯ зухур меёбанд.

Ширин қаҳрамони дӯстдоштаи Низомӣ буда, шоир дар тавсифи ҳусну ҷамол, сирини пок, ақлу заковат, донишу фаросат ва сабру тоқати ӯ ҳеч гуна суҳанро дарег наметорад. Ҳанӯз бо Ширин вонаҳӯрда, хонанда ҳамроҳи Хусрав аз рӯи нақли Шопур мафтунӣ сурати зебои Ширин мешавад. Шоир ба ӯ чунин сифатҳо нисбат медиҳад: парипайкар, сиёҳҷашм, сарвқомат, мушкингесӯ, марвориддандон, ақиқлаб, норнистон, оҳуғардан, моҳи қасабпӯш, латиф, нозук ва гайра. Ҳатто Низомӣ мефармояд, ки Ширин чунон зебо буд, ки моҳи равшан дар муқобили рӯхсори пурҷилои ӯ ҳоли сиёҳе беш наменамад ва шаб пеши сиёҳи ҳоли ӯ ҳеч буд:

Маҳ аз хубиш худро ҳол хонда,
Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда...
Рухаш насрину бӯяш низ насрин.
Лабаш ширину номаш низ Ширин.

Вале хубии Ширин бо ҷамоли зохирии ӯ маҳдуд намешавад. Баръакс, зебоии асли ва ҳақиқии Ширин дар ҳунар ва ботини ғанин ӯст (Ҷамолашро, ки базморои ид аст, - Ҳунар аслию зебой мазид аст). Аз ин гузашта, Ширин духтари хуштарбияи ширинзабону хушрафтorest, ки ба шохдӯхтар ва валиаҳди тахти подшоҳии аммааш Меҳинбону будан нигоҳ накарда, шахси бисе меҳрубону хоксор ва висбат ба дӯгонаҳояш ғамхор аст. Бар замми ин Ширин дар рафти воқеаҳо то рафт камол ёфта, ҳар дафъа сифатҳои нави хуби худро нишон медиҳад. Хонанда аввал ӯро дар рақсу суруд, суҳанварӣ, ҷавгонбозӣ ва аспсаворӣ моҳир мебинад. Баъд, ба озодпарастӣ, сарбаландӣ, ирода, мустақилӣ, гурури намакини духтарона, шарафу нағ, исмату номус ва иффати ӯ қоилад мешавад. Сипас, шарму ҳаё, зиракӣ, маълумот, ақлу заковат, тадбиру фаросат, покию самимият, бомулоҳизагӣ, сабру тоқат ва садоқати ӯро санҷида, ба ӯ меҳр мебандад. Вале дар ниҳоди Ширин ишқу вафо мақоми асосӣ дорад. Ишқ барои ӯ эҳсоси муқаддасест, ки роҳи ӯро равшан мекунад, ӯ ишқро мепазирад, ки маъноӣ ҳаёт буда, аз шахват, ҳавою ҳавас ва олудагӣ соф бошад. Ширин сурати зебо, ҷобуқӣ, далерӣ ва хушсухани Хусравро дида, ба ӯ дил мебандад, тайёр аст, ки зиндагии худро бо зиндагии Хусрав пайвандад, аз ӯ ҷони худро дареғ намедорад. Вале номуси духтаронаи худро қурбон намекунад, нигоҳ доштани гурури духтаронаро аввалин шартӣ муҳаббат шумурда, муҳаббату ишқро танҳо дар поки мебинад. Ширин маъшуқани беиродаю беҳуқуқ ва воситаи дилхушӣ нест. Ӯ бераҳму санҷидил ҳам нест, ба қадри ишқу ошиқӣ мерасад. Ширин ҳамеша тайёр аст, ки барои Хусрав ҷони худро фидо кунад, аммо на нағу номус, номи нек ва шарафи худро. Ӯ ба Хусрав меғӯяд:

Ҳадиси он, ки дар бастам, раво буд,
Ки сармаст омадан пешам хато буд,
Ҷу ман хилватнишин бошам, ту маҳмур,
Зи тӯҳмат рон мардум қай бувад дур...
Ту имшаб боз гард аз ҳукмронӣ
Ба мастон қард натавон меҳмонӣ,
Хулосан суҳани Ширин ба Хусрав ҷунин аст:
Машав Ширинпараст, ар майпарастӣ,
Ки натавон қард бо як дил ду мастӣ.

Ширин духтари неқбинест, ки дар маъносию навмедихо ба фаро расидани орзую мақсади худ боварӣ дорад. Вай чун ҷинси латиф дили нозук дорад, ҳатто аз вафоти рақибаш Марям ғамгин мешавад, аз шафқат ҷандин бӯр ба Хусравӣ забонбози беоқибат гузаштҳо мекунад.

зеро дар дили ӯ ба чуз Хусрав барои дигарон ҷой нест. Ҳатто бо вучуди эҳтироми зиёд ишки поки Фарҳодро пазируфта наметавонад, зеро ба ақидаи ӯ “Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест, - Дудил будан тариқи оқилӣ нест”. Бо сабру тоқат ва ҷорачӯию талбир Ширин галаба мекунад ва ба орзуҳояш комёб мешавад. Вале аз носозгории муҳит галабаи ӯ дер наметояд. Хусрав ва Ширин ба марг мерасанд.

Дар баробари ин, дар образи Ширин идеали адолатхоҳии шоир инъикос ёфтааст. Аввалан, Ширин баъди марги Меҳинбону ба тахт нишаста, мамлакатро ба тартиб оварда, адлу инсоф ва раиятпарвариро сиёсати давлатии худ қарор медиҳад. Ӯ зиндониро озод карда, аз мазлумон ҷавр ва аз деҳқонон андозхоро мебардорад, ободӣ ва сулҳу сафоро устувор мегардонад. Дар натиҷаи кӯшиши ӯ галла сад баробар ҳосил медиҳад:

Чу бар Ширин муқаррар гашт шоҳӣ,
Фӯруги мулк бар маҳ шуд зи моҳӣ.
Ба инсофаш раият шод гаштанд,
Ҳама зиндониро озод гаштанд.
Зи мазлумони олам ҷавр бардошт,
Ҳама оини ҷавр аз давр бардошт.
Зи ҳар дарвозае бардошт боче,
Наҷует аз ҳеч деҳқоне хироче.
Дар он як сол, к-ӯ фармондихӣ кард,
На мурге, балки мӯреро наёзард.

Дуввӯм, Ширин натавон ҳудаш бо адлу дол ҳукм меронд, балки гумоштан ӯ ва баъд Шопур, ки ҳукумати Аррону Арман ба ихтиёрӣ онҳо гузошта шуда буд, дар мамлакатдорӣ сиёсати ӯро давом медиҳанд. Сеюм, баъди аз сари роҳаш бардошта шудани тамоми монетаҳо Ширин ба никоҳи Хусрав даромада, ба васли ӯ мерасад, чунки шартӣ қатъӣ монда буд. “Ки бе қовин! агарчӣ подшоҳӣ, - Зи ман бар н-оядат қоме, ки хоҳӣ”. Вале ӯ дар ҳамин ҳолат низ Хусравро аз ромиш ба сӯи дониш кашада, ӯро ба адлу инсоф, доду диҳиш ва фақирнавозию инсонпарварӣ водор менамояд:

Ҷаҳонсӯзӣ бад асту ҷаврсозӣ,
Ту ро бех гар раиятро навозӣ!

Албатта, ин орзуҳои ширини Низомӣ пиндоре беш набуд, вале омили ҳалқро ифода мекард.

Низомӣ худ ба Ширин муҳаббати самимӣ дошта, ӯро аз мардон боло мегузорад, ки ин дар он замон ҷасорати бузурге буд:

На ҳар к-ӯ зан бувад номард бошад,
Зан он мард аст, к-ӯ бедард бошад.
Басо раъно зан, к-ӯ шермард аст,
Басо дебо, ки шераш дар навард аст.

“Ковин - никоҳ, хати никоҳ.”

ОБРАЗИ Шохзода Хусрав, ки баъд шохи Эрон мешавад,
ХУСРАВ қахрамони марказии достони Хусрав ва Ширини
Низомии Ганчавӣ мебошад. Хусрав қахрамони мураккабу
пурзиддиятест, ки дар дoston зиндагии ӯ аз рӯзи таваллудаш то маргу
дафн тасвир меёбад. Дар тасвири Низомӣ Хусрав симои мусбат аст.
Қабл аз ҳама ӯ ҷавони хушрӯ, тануманд, шучоъ, далер ва чолокест, ки
бо ҳусни расои худ Ширинро мафтун мегардонад. Хулосаи шоир дар
ҳусуси зебоии Хусрав чунин аст:

Чунон машҳур шуд дар хубрӯй,
Ки мутлақ Юсуфи Мисрист гӯй.

Дар аввал Хусрав аз ҷиҳати ботин низ хуб аст: зақӣ, зирак,
суханвар, бодониш, муадлаб. Вале ӯ шохзодаест, ки тарбияи муҳити
дарборро гирифтааст. Бинобар ҳамин, ӯ дар шахсияти худ бисёр
хислатҳои манфии фарзандони табакаи ашрофро низ ҷамъбаст
менамояд. Ҳанӯз дар ҷавонӣ дар хислати ӯ танпарварӣ, маишатдӯстӣ,
мағрурӣ ва худписандӣ ба мушоҳида мерасад. Маҳз ҳамин хислатҳо
ӯро ба вайрон кардани интизоми давлатӣ водор карда, сабаби аз
тарафи падараш ба ҷазо расидани ӯ мешавад. Аммо вақте ки ӯ таърифи
Ширинро мешунавад, ба вай ошиқи шайдо мешавад, барон ба мақсади
худ расидан ҷаҳд мекунад. Шопурро мефиристад, ки Ширинро биёрад,
худ барои Ширин ба Арманистон меравад, маслихатпазир аст. Қас
гумон мекунад, ки Хусрав ба туфайли ишки Ширин ба роҳи рост
даромад. Вале маҳз баъди ҳамин Хусрав тинати ҳақиқии худро нишон
медихад: маълум мешавад, ки ӯ на худи Ширин, балки каду қомати
зебо, ҳусну малоҳат ва назокату латофати ӯро дӯст медорад, ташнаи
васл аст, қавасбозу сабуксар ва тарсончаку сабукфикр аст. Ҳамин
хислатҳои ношосита ӯро ба гуруру худписандӣ гирифтор намуда, ба
настӣ, беақлӣ, бемулоҳизагӣ, ночавонмардӣ, ҳатто хиёнату ҷиноят тела
медихад. Вай дар натиҷаи булҳавасӣ ва бемасъулиятӣ айшу нӯш, кайфу
сафо бо духтарони зебо, лаззатгирӣ ва хурсандии зиндагиро аз
манфиати давлат, кишвар ва халқ боло мегузорад, ҳикмат ва ахлоқи
олиро поймол менамояд, аз тарси ҷони худ кишварро партофта
мегурезад.

Ҳатто Бахроми Чӯбина, ки Хусравро аз тахт галтонда, ба он соҳиб
шуда буд, дар ҳақиқи Хусрав мегӯяд:

Бар ӯ як чуръа май ҳамранги озар¹
Гиромитар зи хуни сад бародар,
Бибахшад кишваре бар бонги рӯде,
Зи мулке дӯстар дорад суруде.

Хусрав майли Ширинро ба тарафи худ дида, даррав аз ӯ ком
ситонданӣ мешавад ва бо ҳамин сабабгори изтиробии маънавии Ширин

1. Озар - оташ.

мегардад. Лекин Ширин бо ахлоки нек, гуфтори маслихатомез ба ӯ таъсири мусбат расонда, натанҳо Хусравро аз булхавасӣ ва гадр нигоҳ медорад, балки ӯро водор мекунад, ки аз пайи пас гардонда гирифтани тахти бобояш шавад. Аз ҳамин лаҳза сар карда дар ботини Хусрав ду хоҳиш ва эҳсоси мутақобил-хоҳиши шохзода ва эҳсоси ошиқ дар мубориза мешаванд.

Бо мадади лашкари Рум Хусрав тахти Эронро ба даст оварда, дар ивази ин духтари кайсари Рум Марямро ба занӣ мегирад. Дар аввал ӯ Ширинро хатто аз ёд мебарорад. Баъд аз Марям хоҳиш мекунад иҷозат диҳад, ки Ширинро назди ӯ ба сифати канизак орад. Ва барои овардани Ширин Шопурро назди ӯ мефиристад. Ширин хоҳиши ӯро қатъиян рад мекунад. Дар ин воқеаҳо сустирода, худхоҳ, манфиатҷӯ, муросоқор ва бадмаслак будани Хусрав зоҳир мегардад, ки ин худ таҷассуми ахлоқи вайрони мардони булхавас ва дурӯя мебошад.

Дар ин миён Фарҳод рӯи қор меояд. Хусрав ба гумони он ки Ширин бар ӯ муҳаббати ошиқона дорад, аз рашк бо макр ӯро ба марг мерасонад. Ин ҷо Хусрав чун шахси бадрашк, ки рашк ӯро ба ҷиноят тела медихад, намудор мешавад.

Бо марги Марям ва кушта шудани Фарҳод тамоми монеаҳое, ки ба пайвастании тақдирӣ Хусрав ва Ширин ҳалал мерасонданд, аз миён бардошта мешаванд. Вале Хусрав ҳамонро ба хиёнати худ давом дода, ба Шакар хонадор мешавад, вале аз Ширин ҳам даст кашидани нест.

Ӯ ба ивази қурбонихои Ширин (мамлакатро партофта омадан, ба ёди Хусрав қунҷакнишин шудан, ишқи Фарҳодро напазируфтан ва ғайра) барои ӯ қурбоние намекунад, хатто дар ҳолати мастӣ ӯро ба даст овардани мешавад. Лекин Ширин ба муқобили густоҳиҳо, хиёнату ҷиноятҳои Хусрав ақлу тадбирро ба қор мебарад. Хусрав дар натиҷаи ин ҷорачӯҳои Ширин тағйир меёбад. Натанҳо қонунаи тақдирӣ онҳо пайваст мегардад, балки Хусрав дар охир бо маслихати Ширин, ки "Ситам дар мазҳабӣ давлат раво нест, - Ки давлат бо ситамгар ошно нест", - мегуфт, ба адлу дод, мискиннавозӣ, ривочи илму маърифат мепардозад. Хусрав дар атрофи худ донишмандонро ҷамъ мекунад. Ширину Хусрав ба мурод расиданд. Хусрав, ки роҳи пурпечу тобро тай кард, бо таъсири тарбияи Ширин пок шуд. Вале бахти онҳо дер напояд. Барои ин ду сабаб буд: аввал, муҳити дарбори феодалӣ онро намебардошт. Аз ин рӯ, Шерӯя, ки сифатҳои бади падарро дар шакли қабехтар ба мерос гирифта буд, ба Ширин ошиқ шуда, падарро кушт. Дуввум, ба марг расидани Хусрав подоше буд, ки барои қатли Фарҳод мегирифт.

Хусрав дар ниҳоятӣ қор ба дараҷаи баланди инсонӣ мерасад. Ӯ барои маҳбуба дар роҳи ишқ фидокорӣ карданро ёд гирифтааст. Аз ин ҷиҳат вақте аз захми марговар бедор шуда, Ширинро дар сахни оташгоҳ, ки зиндони онҳо буд, мастӣ хоҳи ноз мебинад, ӯро бедор намекунад, яъне ғаму дарди худро ба ӯ бор намекунад. Ин натиҷаи ниҳони тарбият ва таъсиррасонии Ширин ба Хусрав буд.

Ба ҳамин тариқ образи Хусравро Низомӣ дар такомул ва болоравӣ тасвир менамояд.

Саргузашти Фарҳод дар достон ҷои зиёдеро намегирад. Вале ин қаҳрамон дар ҳалли масъалаҳо, тезу тунд гардидани конфилкт ва кушода шудани хислати Хусрав ва Ширин нақши муҳиме дорад. Низомӣ сифатҳои олии, ҳунар ва дониши Фарҳодро аз рӯи нақли Шопур чунин баён мекунад:

Ки ҳаст ин ҷо муҳандис марди устод,
Ҷавоне номи ӯ фарзона Фарҳод.
Ба вақти хандаса ғайратнамое,
Мачастидону Уклидускушое.
Ба теша санги хороро кунад мум,
Ҳамеша даст бӯсандаш ҳама Рум.
Ба теша чун сари санъат бихорад,
Заминро мурғ бар моҳӣ нигорад.
Ба санъат сурх гул аз ранг бандад,
Ба оҳан нақши Чин бар санг бандад.
Тавон ҳар санъате кардан ба тартиб,
Зи рӯи хандаса бар рои таркиб.

Чунон ки мебинед, Фарҳод муҳандиси устод, яъне инжинери моҳир, дар илми хандаса, яъне геометрия ва геодезия буда, сангтарошу ҳайкалтарош аст, дар рассомӣ, наққошӣ ва ҳунарҳои дигар низ мумтоз мебошад. Аз ҷиҳати начобат, покӣ ва садоқат Фарҳод бо Ширин наздик аст ва қаробати рӯҳонӣ дорад. Дар ҷоннисорӣ ва фидокорӣ Фарҳод аз Ширин ҳам боло меистад. Вай бо рафтору кирдор аз Хусрав тамоман фарқ дошта, ҳатто ба ӯ муқобил меистад. Низомӣ ба ин қаҳрамони худ меҳри махсус дорад, чунки Фарҳод мисли ҳуди Низомӣ намояндаи халқ, таҷассумкунадаи сифатҳои беҳтарини табақаи эҷодкор, устоди ҷирадасти чандин ҳунар ва олиму донишманд аст. Шоир чехраи орошта ва ниҳоди пиروштаи Фарҳодро бо муҳаббат ва самимият тасвир менамояд.

ОБРАЗИ Фарҳод ҷавонмардест муҳандисеу меъмор, рассому
ФАРҲОД ҳайкалсоз, сангтарошу кӯҳкан. Бар замми ин, ӯ паҳлавонест, ки назир надорад, аз зарби тешаи ӯ дили кӯҳ шикоф мешавад, сангҳо пош меҳӯранд, бо нерӯи бозувони худ ӯ табиатро ба инсон тобеъ мегардонад. Фарҳод ҳунарманди оддӣ нест, асерори бисёр илмҳо, ҳусусан илми заминшиносӣ, риёзиёт, алҷабр ва хандасаро хуб медонад. Аз ин ҷиҳат кори ӯ самарабахш аст. Фарҳод дар баробари сифатҳои олии маънавӣ чехраи зебо ва ҳусусиятҳои барҷастан ҷисмонӣ дорад. Ҳангоми ба маъзили Ширин ворид шудан тасвири ӯро Низомӣ чунин медиҳад:

Даромад Кӯҳкан монади кӯҳе,
К-аз ӯ омад халоиқро шукӯҳе.

Чу як пил¹ аз ситабрию² баландӣ,
Ба миқдори ду пилаш зӯрмандӣ.

Бо ин салобату шуҷоат ва танумандию тавоноӣ симон шахбону Ширин Фарҳодро чунон ба шавқ меорад, ки ӯ дар як дидан ошики шайдон ӯ мегардад. Ин ишқи поки бегараз ва муҳаббати поки бетамар ба қувваи Фарҳод қувваҳо афзуда, ӯро ба қорнамоӣ, фидокорӣ ва зафар водор намуда, ғавҷи ӯро пурмазмун ва маънавиётро ганӣ мегардонад. Аз ин ҷиҳат Фарҳод тавонист, ки дар муддати як моҳ аз ҷароғохи кӯхистонии Ширин то қасри ӯ як -ду фарсах кӯхро қанда, ҷӯи ширгузар созад:

Чунон тартиб қард аз санг ҷӯе,
Ки дар дарзаш намеғунҷид мӯе.
Агар сад кӯҳ бояд қанд пулод,
Забун бошад ба дасти одамизод.

Фарҳод тимсоли меҳнату эҷод, фидокорӣ ва ҷонсупорӣ буда, ба воситаи ин образ шоир меҳру муҳаббати худро ба аҳли ҳунар баён қардааст. Вале дар достон ишқи Фарҳод дар ҷои аввал менест ва маҳз ин ишқ барои боз ҳам ошқоро шудани замири Ширин, башараи Хусрав ва атрофиёни ӯ мадад мерасонад. Хусну ҷамол, матонатӣ шуҷоат, покӣ, самимият ва фидокорӣ ӯ Ширинро мафтун мегардонад. Ширин ӯро мефаҳмад ва ҳурмат мекунад, чунки Фарҳод Ширинро чунон ки, Ширин Хусравро нағз мебинад, аз тахти дил дӯст мегардад. Аммо дар дили яктопарастии Ширин барои Фарҳод ҷой нест. Ӯ ишқи вайро намепазирад. Ин ҷо агар барои Фарҳод муҳаббат худ муқофот бошад, ишқи ӯ қатъият ва устувории Ширинро боз ҳам пурқувваттар мегардонад. Вале Хусрав аз ишқи Фарҳод ба Ширин хабар ёфта, дар оташи рашк месӯзад. Ба Фарҳод бо гурур фармон медиҳад, ки аз ишқи Ширин даст кашад. Фарҳод фармону дағдаған ӯро бо писҳанд пешвоз мегирад.

Хусрав меҳонад, ки Фарҳодро бо роҳи дигар ба худ таълим намояд. Бо маслиҳати атрофиёнаш, ки ба ақидани онҳо ба зар ишқи имони қасро харидан мумкин аст. Хусрав меҳонад, ки Фарҳодро аз ишқи Ширин боз дорад, зеро ӯ низ бо вай дорад, ки "Ба зар н-аз дилситон, к-аз дил барояд, - Бад-ин ширинӣ³ аз Ширин барояд" Фарҳод зарро рад мекунад. Хусрав мағлуб мешавад. Баъди ин ӯ меҳонад, ки бо сухан бар Фарҳод дастболо шавад. Байни Хусрав ва Фарҳод мунозира ба тарзи саволу ҷавоб сурат мегирад, ки бо маҳорати ғавҷулодда нигошта шудааст. Хусрав савол медиҳад, Фарҳод ҷавоб:

Нахустин бор гуфташ, к-аз қучой?
Бигуфт: Аз дори мулки ошноӣ.
Бигуфт: Он ҷо ба санъат дар ҷӣ қушанд?
Бигуфт: Андӯх харанду ҷон фурушанд.

¹ Пил - фил.

² Ситабрӣ - ҳуссамандӣ.

³ Ширинӣ - пора, ришва.

Бигуфто: Чонфурӯшӣ аз адаб нест.
 Бигуфт: Аз ишқбозон ин адаб нест.
 Бигуфт: Аз дил шудӣ ошиқ бад-ин сон?
 Бигуфт: Аз дил ту мегӯӣ, ман аз чон.
 Бигуфто: Ишқи Ширин бар ту чун аст?
 Бигуфт: Аз чони ширинам фузун аст!..
 Бигуфто: Дил зи меҳраш кай кунӣ пок?
 Бигуфт: Он гаҳ, ки бошам хуфта дар хок...
 Бигуфт: Аз дил чудо кун ишқи Ширин.
 Бигуфто: Чун зиям бе чони ширин?
 Бигуфт: Ӯ они ман шуд, з-ӯ макун ёд.
 Бигуфт: Ин кай кунад бечора Фарҳод?
 Бигуфт: Ар ман кунам дар вай нигоҳе?
 Бигуфт: Офокро сӯзам ба оҳе!
 Чу очиз гашт Хусрав дар ҷавобаш,
 Наёмад беш пурсидан савобаш.
 Ба ёрон гуфт, к-аз хокию обӣ
 Надидам кас бад-ин ҳозирҷавобӣ.

Хусрав аз ҷавобҳои катъӣ, ирода ва часорати Фарҳод тамоман мағлуб мешавад ва акнун барои нобуд сохтани Фарҳод танҳо роҳи макру фиребро пеш мегирад. Ба ӯ ваъда медиҳад, ки аз кӯҳи Бесутун ба воситаи нақб роҳ кушояд, Ширин аз он ӯ мешавад. Фарҳод таклифи ӯро пазируфта, корро бо шавқу авҷ давом медиҳад. Хусрав аз хавфи он, ки Фарҳод ин корро анҷом медиҳад, ӯро бо фиреб ба марг мерасонад. Вале дар охир худаш низ кушта мешавад, ки ин қазон ӯ барои марги Фарҳод аст.

Фарҳод аз симоҳои маҳбуби халқ аст. Бисёр мавзӯҳо ба номи Фарҳод вобаста медонанд. Қаҳрамонҳои имрӯзан сохтмонҳои азимро ба Фарҳод монанд карда, иншоотҳои обёриро ба номи ӯ мегузоранд. Навоӣ, Нозим Ҳикмат ва Самад Вурғун барин адибон дар асарҳои худ Фарҳодро қаҳрамони асосӣ қарор додаанд.

Чехраҳои Шопур, Накисо ва Борбад, ки намояндагони аҳли ҳунари мардумӣ ҳастанд, симои Фарҳодро пурра мекунанд. Шопур дар рассомӣ, меъморӣ ва ахиран дар мамлақтдорӣ маҳорат зоҳир менамояд. Накисо ромишгари мумтоз аст. Низомӣ ҳунари волон ӯро меситояд:

Навохое чунон чолок мезад,
 Ки мурғ аз дард пар бар хок мезад.
 Чунон барсохтӣ алхони мавзун,
 Ки Зӯҳра ҷарх мезад гирди гардун.

Борбад бошад, шахси таъриҳӣ буда, бо оҳангҳои худ мусикии тоҷикиро ба пояҳои баланд расондааст. Низомӣ санъати Борбадро ҷонбахш меномад.

Дар достони Хусрав ва Ширин аз аввал то охир шоир чун иштирокчии он амал мекунад. Вале ин иштироки ӯ дар се шакл сурат мегирад: аввал, дар бобҳои анъанавӣ ва хотимаи китоб қаҳрамони асосӣ худи ӯ буда, дар ин қисматҳои достон афкори ақидаи ӯ дар хусуси оламу одам ва ҷамъияту ҷомоат аз номи худи ӯ баён карда шудааст. Дуввум, шоир фикрҳои тараққиҷонаи худро дар бораи халқпарварӣ, инсондӯстӣ, масъалаҳои ахлоқ, фалсафа, давлатдорӣ, сиёсат ва ғайра ба воситаи образҳои мусбат ифода менамояд. Сеюм, шоир дар аксари мавридҳо аз дунёи ҳаёлии қаҳрамонҳои худ сухан ронда, ба воситаи рӯзҳои лирикӣ ва фалсафӣ онро бо воқеияти замони худ муқоиса менамояд, иллатҳои ҷомеа, хусусан зулму ҷаврро ба зер танқид мегирад. Ин наъвъ муҳоқимарониҳои муаллиф оҳанги муосирияти достонро пурқувват гардонда, образи шоирро аз рӯи ҷаҳонбинӣ, дунёфаҳмӣ, тамоили гоҷавӣ, изтиробҳои рӯҳонӣ ва орзуи омол чун образи ҷамъбастаншудаи одамони пешқадами замони шоир ҷилва медиҳад.

Мулоҳизаҳои Низомӣ дар бораи мақоми сухан, ҳаётро дуруст инъикос намудани адабиёт ва аз дурӯғ барҳазар будани суханвар то имрӯз ҳам аҳамияти худро нигоҳ доштаанд:

Сухан, к-он аз сари андеша н-ояд,
 Навиштанрову гуфтанро нашояд...
 Сухан бисёр дорӣ, андаке кун,
 Якеро сад макун, садро яке кун...
 Агарчи дар сухан, к-оби ҳаёт аст,
 Бувад очиз ҳар он-ч аз мумкинот аст,
 Чу битвон ростиро дарҷ кардан,
 Дурӯғеро чӣ бояд харҷ кардан.
 Зи кажгӯӣ суханро қадр кам гашт,
 Қасе к-ӯ ростгӯ шуд, мӯхташам гашт.

Низомӣ дар образи Ширин бехтарин ҳислатҳои завҷаи маҳбубаи ҷавонмаргаш Офокро таҷассум гардондааст. Инро худи ӯ таъкид менамояд:

Сабукрав чун бути қипчоки ман буд,
 Гумон афтод худ Офоки ман буд.

Хусусиятҳои бадеии достони Хусрав ва Ширин

Достони Хусрав ва Ширини Низомӣ бо услуби хос суруда шуда, аз ҷиҳати шакли бадеӣ асарӣ мукамал аст. Шавқангез будани сюжети пайвастагии қавии воқеаҳо, барҷастагии низоъ, мустаҳкамии руқиҳои шеър, соддагии баён, дарачан баланди бадеӣ ва пухтагии забон, услуби хоси достон ва шакли мукамали бадеии онро ифода менамояд. Сюжети достон қаблан нақл карда шуда буд. Азбаски

достон дар асоси ривояту воқеаномаҳои қадимӣ таълиф гардидааст, дар он аз аввал то охир услуби нақл ва ривоят ба қор бурда шудааст. Ин услуб ҳам дар нақли муаллиф ва ҳам дар саргузаштҳои худ ё воқеаҳои нақл кардани қаҳрамонҳои достон риоя карда мешавад. Вале дар услуби нигориши достон боз се унсурҳои дигар бисёр ба мушоҳида мерасад: яқум, саволу ҷавоб ё муқолама; дуввум, баёни ҳоли қаҳрамон аз забони худӣ ё дар ҳолатҳои танҳоӣ (монолог); сеюм, рӯзӯҳои лирикӣ ва фалсафии муаллиф. Ин се тарзи баёни бадеӣ барои ифодаи шавқовари воқеаҳо, намоиши ботини қаҳрамонҳо ва муносибати шоир ба масъалаҳо воситаи хубе гардидааст.

Намунаи барҷастаи муқоламаи достон ҳамон "Мунозираи Хусрав бо Фарҳод" аст. Ғайр аз ин, муқоламаҳои Ширину Хусрав, Ширину Шопур, Хусраву Шопур, Хусраву атрофиёнаш, Ширину наздиконаш, Хусраву донишмандон, Ширину Шерӯя бисёр устодона навишта шудаанд. Ба воситаи ин муқоламаҳо шоир шӯру шавқ, ҳаяҷону изтироб, мақсаду орзу, дараҷаи донишу билиш ва қирдори қаҳрамонҳоро тарҷумонӣ карда, мавқеи ғоявӣ ва ҷамъиятии онҳоро бо санъати баланд намоиш медиҳад. Хусусан мунозираҳои Хусрав ва Ширин доир ба ишқу вафо, шарафу номус, давлатдориро сиёсат аҷиб аст. Хусни тавачҷӯхи Низомӣ ҳамеша ба Ширин бештар аст. Низомӣ дар ин достон як навъи нави муқоламаро эҷод кардааст, ки дар адабиёти тоҷикӣ фарс пеш аз ӯ мавҷуд набуд: ҳолати рӯҳонии Ширинро Нақисо бо суруд баён мекунад ва изтироби қалби Хусравро Борбад бо ғазал ифода менамояд. Ин ҳолат арияхон операҳои европони асрҳои ҷаъдро ба хотир меорад, ки саҳнаҳои лириқиро дилрабо ифода менамоянд.

Монологро Низомӣ бештар барои таҷассуми рӯҳия ва ифодаи психологияи қаҳрамонҳои романтикӣ худ - Ширин ва Фарҳод истифода мебарад. Бо ин услуб гоҳе Хусрав низ шиддати тугъҳои ботинашро намоиш медиҳад.

Яке аз хусусиятҳои намоёни услуби достони Хусрав ва Ширини Низомӣ он аст, ки дар зимни нақли воқеаҳо аз масъалаҳои одоб, панду ахлоқ, фалсафа ва сиёсат фаровон сухан меронад. Вай бо ин роҳ масъалаҳои иҷтимоии замони худро пеш гузошта, гоҳе аз забони қаҳрамонҳояш ва баъзан аз номи худ онд ба қадри инсон, некномӣ, ҳушқу одоби хуб, донишу бахшиш, покӣ, ҷуду қарам, аҳду вафо, адолату дод, сулҳу сафо бо дилгармӣ андеша меронад.

Гуфтори ҳақимона тамоми достонро зеб медиҳад. Дар ҷунин мавридҳо Низомӣ дӯстӣ, бародарӣ, мардонагӣ, қаҳрамонӣ ва умуман ахлоқи наҷибро тарғиб менамояд. Қаҳрамонҳои ӯ низ гуногунмиллатанд. Шоир ҳамчунин барои равшантар инъикос намудани қайфияти ботини қаҳрамонҳои худ ба тасвири зебоии манзараҳои шодбахш ва фараҳангези табиат мепардозад. Низомӣ дар тасвири хусни табиат тавсиф, маҷоз, ташбеҳу истиора, тазоду муқолама

ва дигар воситаҳои нигориширо устодона ба қор мебарад. Ягонагӣ ва қаробати инсон бо табиат дар ин дoston ба тарзи ҳайратангезе аён мегардад. Дар dostonи Хусрав ва Ширин образҳои назаррас мақоми асосӣ доранд. Вале баъзан ташбеҳҳои маънавий низ ба назар мерасанд. Ӯ хубии манзараеро боре чунин медихад:

Бисоте сабз чун қони хирадманд,
Ҳавосе мӯътадил чун меҳри фарзанд.

Баъзан дар як байт қандин санъати бадеӣ ба назар мерасад ва онҳо дар якҷоягӣ матлабро ифода мегардонанд. Дар байти зерин, ки гузаштани шаб ва дамидани субҳро хабар медихад, офтоб мачозан “шоханшоҳи субҳ” номида шуда, уфуқи субҳ ба воситаи истиқоран “авранг” (тахт), равшании субҳ бо истиқоран “сипоҳи Рум” ва торикии шаб бо истиқоран “лашқари Занг” ифода гардида, “Рум” рамзи сафедӣ ва “Занг” симболи сиёҳист. Бар замми ин ба тахт нишастани шоханшоҳи субҳ мачоз ва ба лашқари Занг ҳамла овардани сипоҳи Рум ташхис буда, Рум, Занг чун рамзи сафеду сиёҳ тазод мебошанд:

Чу шоханшоҳи субҳ омад бар авранг,
Сипоҳи Рум зад бар лашқари Занг.

Ноғузир будани қамолу заволи умри инсонӣ ба тараққии моҳ то қордахрӯзагӣ (бадрӣ) ва қостани он баъди ин ташбеҳ дода мешавад, зеро:

Маҳи нав то ба бадрӣ нур гирад,
Чу дар бадрӣ расад, нуксон назирад.

Гоҳе мачоз будани баъзе таъбиру ибораҳо фақат дар қамин матн сурат мегирад, қунон ки дар байти поён “қашман нур” Ширинро мефаҳмонд, бо қашман асли қашми мачозини фалак тақнис шудааст:

Чу қасди қашма қард он қашман нур,
Фалақро об дар қашм омад аз дур.

Баъзан Низомӣ бо роҳи истифодаи маъноҳои мачозини қалимаҳо қастихо ва ҳақиқатҳои бадеие меофарад, ки дар олами имқон вучуд надоранд, вале дар олами таҳайюли ӯ чун реалияти бадеӣ мавҷуди қомилҳуқуқи шеър буда, барои рангинии маъно қизмат меқунанд. Дар байти зерин ду сифати қамдигарро радқунанда чун сифатҳои ягона барои ифодаи як маъно қор фармуда шудаанд:

Намак дорад лабаш дар қанда пайваст,
Намак ширин набошад, в-они ӯ қаст.

Забони Хусрав ва Ширин ниҳоят рангин, ширадор, фасех ва барои қамма фаҳмоқ. Низомӣ чун саррофи қухан дар истеъмоли қалимаҳои қушоҳанг, ибораю таъбирҳои рехтаи қалқӣ ва мақолу зарбулмасалаҳо ниҳоят борикбин аст. Ин зарқорихи ӯ муқикавиати дилангези dostonро ба вучуд оварда, қондани онро қуворо мегардонанд. Шакли doston, ки мувофиқи анъанани dostonсароини тоҷик бо навии маснавий суруда шудааст, барои баёни марқуби шоир муқондат меқунанд.

Маснави аз калимаи арабии “масно” - “дутой” гирифта шуда, навъи шеърне мебошад, ки ҳар банди он аз ду мисраи ҳамкофия (аа бб ва гг ва ғайра) таркиб меёбад. Аксарияти мутлаки дostonҳои адабиёти классикии тоҷику форс дар ин навъи назм навишта шудаанд.

Хусрав ва Ширини Низомӣ яке аз шоҳасарҳои адабиёти дунёст, ки бузургӣ ва қудрати инсонро нишон дода, аз ҷиҳати мазмун, гоҷа, бадеиёт ва забон аз бехтарин намунаҳои олии санъати суҳан ба шумор меравад. Дар пайравии он дар адабиёти тоҷику форс, туркизабон, урду, пашту ва ғайра даххо дostonҳои қиссаҳои таълиф гардида, дар асоси он чандин песаю кинофилмҳои офарида шудаанд. Бузургтарин пайравони Низомӣ дар ин ҷода Амир Хусрави Дехлавӣ, Навоӣ, Ҳотифӣ, М. Турсузодаю А. Дехотӣ, Самал Вургун, Нозим Ҳикмат ва дигарон будаанд. Дostonи Низомӣ ба бисёр забонҳо, аз ҷумла ба забонҳои озарбойҷонӣ ва русӣ тарҷима шудааст.

Назарияи адабиёт

СЮЖЕТ, УСТУХОНБАНДИИ ДОСТОН ВА УНСУРҲОИ ОН Сюжет аз калимаи франсавии “sujet” гирифта шуда, маънояш ашё ва мавзӯ мебошад. Дар асари бадеӣ рафти силсилаи воқеаҳои ба ҳам алоқаманде, ки мазмуни асосии асарҳои нақлӣ ва драматикро ташкил медиҳад, сюжет номида мешавад. Вале сюжет мазмуни оддӣ набуда, он мазмуни бадеист, ки дар меҳвари тазоди пурқуввати зиндагӣ ва инзоҳои он, яъне конфликти муайян инкишоф ёфта, воситаест, ки барои нишон додани инкишофи воқеаҳо, тасвири муносибати байниҳамдигарии қаҳрамонҳо, ифшои олами ботинии онҳо ва ниҳоят таҷассум намудани ҳислати онҳо замина ба вуҷуд меорад. Ба тарзи дигар ғӯем, сюжетнокӣ майдонест, ки дар натиҷаи амалиёт ва муносибатҳои қаҳрамонҳо нисбат ба якдигар ҳислат ва характери онҳоро сураат медиҳад. Ин ҳислату характери қаҳрамонҳо дар шароити конкретии рафти инкишофи воқеаҳои ҳодисаҳо, тадриҷан бар тараф намудани монеаҳои ифодаи эҳтиросу хаяҷон, афкори омол, нияту дархост, ҳаракату амалиёт, рафтору кирдор ва гуфтори онҳо таҷассум меёбад. Сюжет дар мақоми замини муайян амалӣ гардида, воситаест, ки барои ифодаи мазмуни гоҷавии асар хизмат мекунад.

Дар асари бадеӣ сюжетро аз композитсия, яъне сохти таркибии он фарқ кардан лозим аст. **КОМПОЗИТСИЯ** калимаи латинӣ буда, маънои тасвир кардан, эҷод намудан, ҷобачо гузоштан ва тартиб доданро дорад. Композитсия маҷмӯи ҷузвҳои таркибист, ки дар ягонагии ҷузвҳои таркибӣ, сохти асари бадеиро тарҳ андохта, навбати ба вуқӯи пайвастанӣ ҳодисаҳо, тартиби нақли воқеаҳо, тарзи ҷобачо гузоштани қаҳрамонҳо, муносибатҳои унсурҳои таркибии асар, яъне шакл ва тарзи таҷассуми мазмуни бадеии онро муайян мекунад. Композитсия, сюжет, тасвири манзараҳои табиат, муқолаҳо, симон

кахрамонҳо, диди нависанда ва хамаи қисматҳои ба асли мазмуни ҳикояҳо дохил намешударо низ фаро мегирад.

Сюжет аз панҷ унсур иборат аст. 1) экспозитсия; 2) гирехбандии воқеа; 3) инқишофи воқеа; 4) авҷ ё қулминатсия; 5) гирехкушоии воқеа.

Сюжети Хусрав ва Ширинро аз рӯи ин унсурҳо дида мебароем.

1. **Экспозитсия.** Ин қисмати сюжет шароити пешакии оғози воқеаҳоро шарҳ медиҳад. Низомӣ зиндагии Хусравро аз хангоми фарзандхоҳии падари ӯ ва таваллудаш то марги вай ба қалам меорад. Вале ҳадафи ӯ дар дoston ишқи Хусраву Ширин мебошад. Воқеаҳои аз таваллуд то ҷазо гирифтани Хусрав экспозитсияи дostonро ташкил медиҳад. Дар ин воқеаҳо аз масъалаи асосии дoston, ки ишқи дилдодагон аст, дароке нест. Вале ҳананда дар ин қисмат бо муҳити оилавии ва феълӣ атвори ӯ шинос мешавад.

Бо ҳамин экспозитсияи Хусрав ва Ширин ба поён расида, гирехбандии воқеаи он сар мешавад.

2. **Гирехбандии воқеа** - унсурӣ дуҷуми сюжет буда, онро рабт низ меғунд. Дар ин қисмати сюжет воқеаҳои асосии асари бадеӣ ва асли воқеа ҳодисаҳои аз Нушервонро хоб дидани Хусрав то ошӣк шудани Хусрав ва Ширин ба якдигарро фаро мегирад.

3. **Инқишофи воқеа** - унсурӣ сеҷуми сюжет буда, қисмати аз ҳама муфассали онро ташкил медиҳад. Дар ин қисмати асарҳои бадеӣ нақлӣ ҳодисаҳо бо шиддат ва тезутунд ба ҳаракат пайваста, мочаро ва низоъ торафт қувват мегирад ва мавқеим ғоявии кахрамонҳо муайян мегардад. Дар Хусрав ва Ширин инқишофи воқеа, ғалошҳо, ҷудоӣҳо ва муборизаҳои онҳо барои ба васл расиданро фаро мегирад ва то марги Марям давом мекунад.

4. **Авҷ** - унсурӣ чаҳорум сюжет буда, онро қулминатсия низ меғунд. Қулминатсия аз лафзи лотинӣ “қулмён” - “баландӣ” гирифта шудааст. Дар ин қисмат воқеаҳои асари бадеӣ нақлӣ ба авҷ, яъне нуқтаи баланди он мерасад.

5. Унсурӣ панҷум ва охирии сюжет ин гирехкушоии воқеа мебошад, ки дар тамоми ҳодисаҳо анҷом меёбад. Дар Хусрав ва Ширини Низомӣ ҳодисаҳо бо марги ошӣку маъшӯқ катъ мегарданд.

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРИ XIII

Дар арафани ҳамлаи мугул дар Осиёи Миёна, Хуросон, Эрон, Афғонистони кунунӣ, Озарбойҷон, Ироқ ва Ҳиндустони Шимолӣ марказҳои бузурги адабӣ мавҷуд буданд. Истилои мугул ба инкишофи маданият ва адабиёти мардуми эронинаҷод, ки дар асорат афтада буд, зарбаи сахт зад. Аз чоряки аввали асри XIII сар карда ҳаёти маданият ва адабиёти Осиёи Миёна ва Хуросон рӯ ба заволи ниҳола, то рафт беравнак шуд. Ин ҳол то нимаи дуввуми асри XIV тӯл кашид. Заъфи адабӣ ба қатлу ғорати чингизийн ва ғасбу таадлии Темури Ланг вобаста буд.

Саркардагони қабилҳои кӯчманчии мугул, ки ватани аслии онҳо Шарқи Дур буд, дар хирси ғорати сарвату кишвари халқҳои бегона ташнаи ҷанг буданд. Онҳо дар қурултоёе, ки соли 1206 Темучинро Чингизхон, яъне хони бузург эълон карданд, нақшаи истилои мамлакатҳои бегонаро кашиданд. Чингизийн дар муддати забтқорихон худ империяи Ҷинро дар Ҳитойи Шимолӣ ва империяи Сунро дар Ҳитойи Ҷанубӣ ба зери итоат дароварда, Тибет, Туркистони Шарқӣ, Ҳафтрӯд, Осиёи Миёна, Хуросон, Эрон, Ироқи Араб, кишварҳои Закавказия, Кавкази Шимолӣ, Рус, Поволже, баъзе кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва ғайраро истило карданд.

Ҳучуми мугул ба Осиёи Миёна аз соли 1219 шурӯъ шуда, қатлу ғорати он то охири асри XIII давом кард.

Соли 1218 Чингиз ба тарафи Ҳоразм як қорвони савдогаронро фиристод. Ҳаёти қорвон аз 450 қас иборат буд. Посбонони шаҳри сарҳадии Утрор дар рафтори қорвонийн Чингиз амали қосусеи пай бурда, ҳамаро сар заданд. Ин баҳонае шуд, ки Чингиз ба Осиёи Миёна лашқар кашад. Вай бо лашқари дусадҳазорнафара ба сӯи Осиёи Миёна ҳучум кард. Мохи сентябри соли 1219 чингизӣҳо ба Утрор расида, тамоми посбону аҳолии шаҳро аз дами шамшер гузаронданд ва қалъаи онро ба ҳок яқсон карданд. Онҳо бо лашқари муташаккиле, ки бо аслиҳаи ҷангии оташбор, гӯлӯлаҳои нафт ва манҷаниқ мусаллаҳ буд, солҳои 1220-1222 Самарқанд, Бухоро, Шош, Ҳучанд, Урганҷ, Тирмиз, Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур ва Тусро забт намуда, бо ин роҳ тамоми Осиёи Миёна ва Хуросонро ба даст дароварданд. Мугулон то соли 1224 Эрон ва баъди се сол Озарбойҷонро низ тобон худ ғардонданд.

Чингизхон ҳудро балон осмонӣ шумурда, ба мардуми мусулмон мефаҳмонд, ки бо ӯ муқобилат кардан суде надорад, зеро ӯро Ҳудо чун бало фиристодааст. Муаррихи машҳур Атомалиқ Ҷувайнӣ хабар медиҳад, ки Чингиз дар Бухоро ба онҳос, ки зинда монда буданд, мурочиат карда гуфта буд: "Эй қавм, билонед, ки шумо гуноҳҳои

бузург кардаед. Аз ман бипурсед, ки ин сухан бо чӣ далел мегӯям: Сабаб ин ки ман азоби Худоҷам, агар шумо гуноҳҳои бузург накардандӣ, худой чун ман азобро ба сари шумо нафиристондӣ”.

Сайфи Фарғонӣ манзараи кишварҳои истилошударо дар ин байт сабт намудааст:

Дар даври мо зи оташи бедоди золимон,
Чу дуду сел тира шуд обу хавон хок.

ИСТИЛОИ МУҒУЛ ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР АДАБИЁТ Дастболо шудани мугулҳо дар ҳамаи мухорибаҳо танҳо натиҷаи қудрати ҳарбии онҳо набуд. Парешонии феодалӣ, бетадбирии ҳокимон, маркази ягона надоштани қувваҳои муборизабаранда, нифоқи аҳли дарбор, муноқишаҳои мазҳабӣ, ихтилофҳои иҷтимоӣ ва ниҳоят хиёнати аҳли дину давлат ба дастболо шудани чингизиён мусоидат карданд.

Ҳангоми ҳамлаи мугул калонтарин давлати қаламрави адабиёти тоҷик - давлати Хоразмшоҳиён (1127-1220), ки қаблан ба Салҷуқиён мутеъ буд, Мовароуннаҳр, Хурсон, Эрон, Афғонистон ва Ироқро дар зери итоати худ нигоҳ медошт.

Охирин подшоҳи ин сулола султон Муҳаммади Хоразмшоҳ (1200-1220) ҳар сол ба вилоятҳои қаламрави худ, Озарбойҷон, Эрон ва ҳатто то вилояти Форс тохту тоз мекард. Даҳ сол ӯ бо Қарахитониён ҷангид. Вай қувваи зиёди ҳарбӣ ва иқтисодӣ дошт. Вале ӯ бо мочароҳои дохилӣ, низоъҳои хонаводагии худ машғул шуда, ба ҷанги зидди Чингиз тайёр набуд. Вай лашкарро ба гурӯҳҳои камшумор тақсим намуда, дар шаҳрҳои алоҳида парешон нигоҳ медошт, мамлакат ба ном ягона буд, ҳукумати марказӣ эътибор надошт. Низоъҳои зиёд пайкари давлатро раҳна мекард. Нифоқи аҳли дарбор, хусусан хусумати гурӯҳи калоне бо сардории модари подшоҳ Турконхотун ба муқобили султон Муҳаммад ӯро бемадор карда буданд. Зулми Хоразмшоҳиён ва шӯришҳои халқро бераҳмона поймол кардани онҳо эътиқоди мардумро аз Хоразмшоҳиён гардонда буд.

Ҳангоми ҷанг бо истилогарони одамхор қувваҳои ҳарбии давлатӣ ҷиддӣ муқобилият нишон наметоданд. Рӯҳониён, ки аз тарафи мугулҳо ҳарида шуда буданд, даъват менамуданд, ки халқ ба мугулҳо муқобилият нишон надихад, зеро он балои осмонӣ буда, кас пешгираш карда наметавонад. Шаҳрҳои аҳоли, хусусан хунармандону толибилмони мадрасаҳо муҳофизат мекарданд. Ҳатто занону бачаҳо дар мухорибаи зидди душман ҷони худро дарег наметоданд. Масалан, бухориҳо ва самарқандиҳо то нафаси охирин ҷангиданд. Хучандиҳо бо сардории Темурмалик дар ҷанги зидди чингизиён намунаи олии қаҳрамонӣ нишон доданд. Аҳолии Урганҷ шаш моҳ шаҳри худро мудоғиба кард. Яғмогарон ҳар як кӯча ва маҳалларо ба душворӣ ба даст оварданд.

Дар чунин вазъият Мухаммад Хоразмшоҳ аз мамлакат гурехта, дар яке аз қазираҳои баҳри Хазар пинҳон шуд. Вай дар охир бо хорию заилий чон дод.

Истилогарони мугулу тотор ба сарзаминҳои обод тохта, вайронӣ, фатарот ва нобасомонӣ ба вучуд меоварданд. Онҳо дар болои забт кардани сарвату давлат аҳолии шаҳрҳои калон ва деҳаҳои хурдро яксон мекуштанд. Онҳо ба ҳеч кас раҳм намекарданд, занону мардон, пирону кӯдаконро мекуштанд. Онҳо иморатҳо, қӯйҳо, наҳрҳо ва қорезҳоро вайрон мекарданд, боғҳоро аз реша меканданд, заминҳои обиро ба чароғоҳ табдил медоданд. Хулоса, дар натиҷаи истилои мугул ҳама ободихо зеру забар шуда, аз баъзе шаҳрҳо қуз нома боқӣ намонд. Дар охири асри XIII танҳо даҳяки заминҳои кишт истифода мешуд.

Истилои чингизиён бо вахшоният, хунрезӣ ва разолати худ дар таърих назир нашофт. Урдуҳои мугул ҳар ҷо, ки по мениҳоданд, аз ободӣ, фарҳанг ва маданият осоре боқӣ намегузоштанд. Яғмогарон мардумро саросар мекуштанд, кӯдакону пиронро бо шиканҷаҳои гушношунид ба қатл мерасонданд, шиками занҳои ҳомиларо ҷоку пора карда, бачаҳои ханӯз таваллудношударо бо вахшоният аз дами тег мегузаронданд. Онҳо тамоми аҳолии Урганҷро кушта, ҳоки онро беҳта, зери об монданд. Бо қатли оми як миллиону сесад ҳазор нафар аҳолии Марвро пурра нест карданд. Аз сад ҳазор хонаводаи Самарканд фақат бисту панҷ ҳазор хонавода боқӣ монд, ки аксар рӯхониён буданд. Сӣ ҳазор хунарманди самарқандӣ ҳамчун асир ба Мугулистон фиристода шуданд. Дар Балх ҳатто парандаҳоро қир карданд. Ҳангоми забти Бухоро мугулҳо мадрасаҳоро вайрон карда, дар масҷиду мадрасаҳои бебому сакф аспҳои худро бастанд. Онҳо сандукҳоро ба аспҳояшон охур карданд. Яке аз марказҳои қадимии илму фарҳанг Марв билкул нест карда шуд. Баҳори соли 1221 дар истилои Нишопур мугулҳо тамоми аҳолии шаҳр ва атрофи онро, ба истиснои 400 касе, ки бо худ бурданд, аз дами тег гузаронда, то сағу гурбаҳоро зинда нагузоштанд. Кушташудагони нишопурӣ беш аз як миллион буданд. Баъди қатли оми Ҳирот дар шаҳр ҳамагӣ чихил кас ва дар атроф сад нафар зинда монд.

Мусибати дар замони чингизиён ба сари халқ омада адибонро низ дар қанор намегузошт. Дар натиҷаи забту куштори чингизиён бисёре аз аҳли ҳунар, санъаткорон, олимону донишмандон ва адибон кушта шуданд. Соли 1221 дар қатли оми Нишопур адиби бузург Фаридуддини Аттор ва соли 1237 дар куштори саросари аҳолии Исфакон шоири машҳур Камолиддин Исмоил кушта шуданд. Ҳангоми истилои Бухоро мугулон олимону шайхони номиро маҷбур мекарданд, ки аспҳои онҳоро алаф диҳанд, ҷодирҳои ифлосашонро рӯбаид. Байти зерин ҳамин вазъиятро инъикос менамояд:

Андар ин айём, к-осониш намеёбанд аном¹,
Ҳукм бар арбоби илм аҳли ҷаҳолат мекунанд.

¹ Аном - бузургон.

Адибони зиёде дар асорати мугулон афтодаанд. Аз ҷумла Шамси Қайси Розӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ ва Ҳасани Дехлавӣ ба дасти яғмогарони ҷингизӣ асир афтода. бо тасодуфҳо гурехта, ҷон ба саломат бурданд. Хунармандону эҷодкорони зиёд ҳамчун асир ба марказҳои ҳукуматҳои ғосиб фиристода мешуданд. Ин одатро ворисони Ҷингиз низ давом доданд.

Дар эҷодиёти шоири муҳочир ва ба асорат афтода - Сайфи Фарғонӣ мавзӯҳои ҷудой аз ватан ва иштиёқи ёру диёр хеле мақоми баланд доранд. Як муаррихи шоҳиди ҳамлаи мугул моҳияти онро бо панҷ калима ифода кардааст: "Омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданд".

Соли 1251 мугулон қурултой кардаид, ки истилон худро ба Шарки Наздик давом диҳанд. Ҳалоқу дар Эрон элхон, яъне хони қабила таъин шуда, ба ҳучум сар кард. Вай аз Бағдод то Бухороро ба коми истилон худ кашид.

Вай соли 1256 Аламу ва баъди як сол Бағлодро забт кард. Ҷ соли 1272 ба Мовароуннаҳр ҳамла оварда, Кешу Нахшабро тохт. Вай соли баъдаш аҳолии Бухороро қатли ом фармуда, 50 ҳазор касро аз дами шамшер гузаронда, шаҳро оташ зад. Як ҳафта дар кӯчаҳои шаҳр хун ҷорӣ буд. Ҳафт сол Бухоро аз даст ба даст гузашта, гораи мешуд. То ин ки ба қавли воқеанигори шоҳиди истило, дар натиҷа "ҷунон шаҳре муаззам ва вилоёти он ба қуллӣ ҳароб шуд ва муддати ҳафт сол дар он ҳавоӣ ҳеч ҷонвар набуд".

Вазъи ҳаробу валангори шаҳрҳои толоншударо Сайфи Фарғонӣ ҷунин ба қалам медиҳад:

Гуфтам: Андар қунҷи узлат рӯ ба девор оварам,
Ҷун қунам? Дар шаҳри мо як хонаро девор нест!

Саъдии Шерозӣ ҳислати лашқари мугулро ҷунин ба қалам медиҳад:

Ҳама одамизод буданд, лекин,
Ҷу гургон ба хунҳорагӣ тезчанге.

Пурзӯр шудани қувваҳои зидди зулм

Асрҳои XIII-XVI дар таърихи халқи тоҷик аз пӯрошубтарин ва серғочнатарин давраҳост, ҳусусан ҳучуми Ҷингиз ба Осиёи Миёна "ғочиае буд, ки таърих монандашро нишон наодоааст". (С. Айнӣ). Аммо ваҳшонияти истилогарон натавонист, ки рӯҳи озодиҳо, қувваи эҷодӣ ва қудрати офарандагии халқи тоҷикро маҳв намояд. Дар он талотуми марғ муборизаи халқи меҳнаткаш бар зидди истилон беғонагон ва истисмори табакотӣ ҳомӯш нашуд. Дар ин роҳ ҷунбишҳои халқӣ тазоҳури қушоду равшан ва шакли муташаккили эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Халқ ба муқобили истилогарону золимон ғаштаю барғашта ба қиём меҳест. Соли 1238 дар

Бухоро Махмуди Торобӣ шӯриш бардошт. Тамоми ҳунармандон ба по хестанд. Ин шӯриш аввалин бор баъди истилои муғулон нишон дод, ки дар мамлакат қуввае ҳаст, ки метавонад ба муқобили истилогарон ва қосалесони онҳо истодагарӣ кунад. Дар натиҷаи ин шӯриш дастнишондан аҷнабиҳо Махмуди Ялавоҷ аз ҳокимият дур карда шуд. Баъзе андозхоро кам карданд. Андозситониҳои тақрорӣ расман манъ шуд. Вале дар охир ҳуди шӯриш ҳам паҳш гардид.

Шӯриши Махмуди Торобӣ ягона набуд. Солҳои 30-80 асри XIV тамоми хоки Мовароуннаҳру Хӯросон ва Эронро мавҷи шӯришҳои халқӣ фаро гирифт.

Дар бехтарин шеърҳои танкидии Сайфи Фаргонӣ ҳаробии мамлакат ва зиндагии пурғочии аҳли захмат инъикос гардидааст. Намунаи барҷасти чунин ашъори Сайфи Фаргонӣ касидаи Таърихи ғасоди замон аст. Истисморкунандагону озордиҳандагони халқро шоир гург, сағ, ва қадум мешуморад:

Ранят гӯспанданд, ин сагон гургон,
Ҳама дар гӯсфандон уфтода...
Бубин дар нони халқ қадумонро,
Чу андар гӯшт кирмон уфтода.

Байти зерини Сайфи Фаргонӣ вазъияти замонро хеле хуб мефаҳмонад:

Сайфи Фаргонӣ, чу пайдо гашт буми шуми зулм,
Рост чун анқо ниҳон шуд тоири маймуни¹ мо.

Амир Хусрави Дехлавӣ, ки муддате асири муғулон шуда буд, чун шоҳиди бисёр ҷангҳои байниҳудии ҳокимони маҳаллӣ аз равиҳои бозори зулм, тангии рӯзгор ва бесарусомонии замон лаб ба шиква мекушояд:

Офиятро дар ҳама олам намеёбам нишон.
Гарчи мегардам ба олам, ҳам намеёбам нишон.
Одамиятро қучо бар тахтаи тинат қунам,
Қ-одамиро аз бани одам намеёбам нишон.
Мардумӣ чустан зи ҳар номардуме номардумист,
Чун зи мардум дар ҳама олам намеёбам нишон.
Толеам ноҳуб аз ахтар намебинам асар,
Синаам маҷрӯҳу аз маҳрам намеёбам нишон.

ИЛМ Ба сабаби зеру забар шудани марказҳои илмӣ, ҳароб гардидани мадрасаҳои китобхонаҳо ва қатли оми донишмандон илм рӯ ба суқут ниҳод. Вале риштан мавҷудияти он гусуста нашуд. Ба сабаби ривҷи ирғичии мазҳабӣ ва нуфузи рӯҳониён бештар шарҳи илмҳои шаръ - фикҳ, тафсири, ҳадис ва қалом ривҷ дошт.

¹ Тоири маймун - мурғи бахт.

Дар ин замон илми таърихнависи анъанавӣ ба авҷи аъло расид. Чувайнӣ, Рашидуддин, Ҳамдуллоҳи Муставфӣ, Сайфии Ҳаравӣ ва Муинуддини Яздӣ бузургтарин олимони соҳаи таърих буданд. Дар соҳаи риёзиёт, нучум, тиб, фалсафа, ҳикмат, мантиқ, ахлоқ ва илмҳои адабӣ як зумра олимони ба тадқиқу таълиф машғул шуданд. Насируддини Тӯсӣ (1201-1273), Ибни Нафиси Қаршигӣ (ваф. 1288), Маҳмуд ибни Умари Хучандӣ (ваф. 1300) ва дигарон дар ҷандин илм моҳир буданд. Бо роҳбарияти Насируддини Тӯсӣ дар Мароға расадхонае бунёд шуд, ки наздаш мадраса ва китобхона (20 ҳазор китоб) дошт. Дар он расадхона мунаҷҷимони ҳиндӣ ва хитой низ кор мекарданд. Китоби тоҷикии Зичи элхонӣ маҳсули ин расадхона буд.

Дар соҳаи ҳикмату мантиқ Нафоес-ул-фунуни Шамсуддини Омӯлӣ ва дар соҳаи илмҳои адабӣ асарҳои зиёд офарида шуданд.

Насируддини Тӯсӣ дар илми ахлоқ Ахлоқи Носирӣ ва дар илми шеър Меъёр-ул-ашъорро навишт. Дар соҳаи адабиёт як силсила асарҳои дигар низ ба майдон омаданд. Муҳаммад Авфии Бухорӣ баъди ҳиҷрат ба Ҳинд дар он ҷо соли 1222 тазкираи Лубоб-ул-албобро таълиф намуд. Дар ин тазкира роҷеъ ба пайдоиш ва таърихи адабиёти беш аз сесадсолаи тоҷик (аз Рӯдакӣ то замони муаллиф) маълумот дода мешавад.

Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ асари худ Ал-муъҷамро онд ба арӯзу қофия ва илми бадеъ ҳос гардонда, дар ин соҳа таҷрибаи адабиётшиносони арабу тоҷикро ҷамъбаст намуд. Соли итмоми Ал-муъҷам 1233 мебошад.

Аҳамияти бузурги Лубоб-ул-албоб ва Ал-муъҷам боз дар он аст, ки маҳз ба туфайли онҳо намунаҳои ашъори бисёр шоирони тоҷики асрҳои IX-XIII боқӣ мондаанд.

Дар натиҷаи тохту този мугул ҳаёти иқтисодии Осиёи Миёна ва Хурӯсон футур рафт. Барои пешрафти адабиёт низ дар ин сарзаминҳо ягон шароит боқӣ намонд. Бисёр олимону адибон ба шаҳодат расиданд ё асир афтоданд. Гурӯҳи дигар ба хориҷа ҳиҷрат карданд. Дар ватани аслии тоҷикон адабиёт рӯ ба таназзул ниҳод. Вале бо ҳамаи ин тамаддуни бостонии халқи тоҷик барҳам нахӯрд. Аввалан, шахсони аз зулми мугул фирор намуда, баъзе осори фикрӣ ва адабии халқи худро ба Эрон, Ҳиндустон, Осиёи Сағир ва кишварҳои арабӣ бурда, онҳоро аз нобудшавӣ наҷот доданд. Сониян, онҳо дар он кишварҳо ба доираҳои эҷодӣ ворид шуда ба таълифу эҷод машғул шуданд. Онҳо бо ин кори худ нагузоштанд, ки ҷароғи илму адаби тоҷик хомӯш гардад.

Ҳамин тариқ Сайфи Фарғонӣ ба Рум, адабиётшинос Шамси Қайси Розӣ, ки дар Бухоро ва Марв таҳсил карда, дар Урганҷ мезист, ба Эрон, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Назми Бухорӣ, Зиёуддини Нахшабӣ, Балри Чочӣ ба Ҳинд ҳиҷрат карданд. Падарони Ҷалолиддини Балхӣ ва Амир Хусрав дар ибтидои ҳамлаи мугул ватани худро тарк карда буданд.

Ин адибон дар осори худ анъанаҳои беҳтарини адабиёти тоҷикро давом доданд. Осори онҳо давоми қонунии эҷоди ниёгонашон буд.

Чалолиддини Румӣ Маснавию худро дар 36 ҳазор байт суруда, девонашро дар 54 ҳазор байт гуфт. Девони Носири Бухорой қариб даҳ ҳазор байтро фаро мегирад. Девони Ибни Нусрати Хучандӣ 20 ҳазор байт дорад. Зиёуддини Нахшабӣ асарҳои хиндиرو ба тоҷикӣ гардонд. Ҳамаи ин адабиёти тоҷикро бо ҳусни нав чилва дод. Дар муҳочират ҷандин китобҳои адабиётшиносӣ тасниф шуданд, ки Лубоб-ул-албоб ва Ал-муъҷам аз он қабил мебошанд.

Мавзӯи ғарибӣ, фироқи ёру диёр ва пайванди рӯҳонӣ бо зодгоҳ дар эҷодиёти шоирони муҳочир зиёд садо медиҳад. Мисли гуфтори Зиёуддини Нахшабӣ:

Гарчи ранҷ аст эҳтиёт, валеқ
Фурбат аз эҳтиёт зишттар аст.

Вайронии кишвар, тохтутозҳои муқаррари бодиянишинон дар байни ҳалқ ҳисси нағмедиву ясро бипароканд. Чунин андеша дар адабиёт низ инъикос ёфт. Дар ин шароити ҳафакунанда шоирони сӯфимашраб ягона тасаллибахши дили ҳазорон ҳазор зулмдидагон гардиданд. Тасаввуф гӯдаҳоро ба оғӯши тасаллият гирифта, ба дили қасони ноумед шӯълаҳои умедӣ рӯзу рӯзгори некро бармеафрӯхт. Мавлоноӣ Балхӣ, Саъдӣ, Фаҳруддини Ироқӣ, Авҳадуддини Авҳадӣ, Авҳадии Мароғӣ ва бисёр шуарои дигар дар ин роҳ хидмати барозанда анҷом доданд.

Дар асри XIII жанрҳои ва шаклҳои адабие, ки дар асрҳои гузашта сурат гирифта буданд, ривож доштанд. Инҳо аз маснавий, ғазал, рубоӣ, китъа иборат буданд. Муҳаммас дар ин давра ба вучуд омад. Соқинома ҳам дар ин замон шакл гирифт. Дар асри XIII ба сабаби тавачҷӯх надоштани муғулон ба қасида ва набудани ҳокимони лоиқи ситоиш қасидаҳои мадҳавӣ қариб аз даҳон монд. Муғулҳо ба таърихнигорӣ бештар аҳамият медиҳанд. Дар ин давра намунаҳои хуби қасидаҳои иҷтимоӣ (Сайфи Фарғонӣ) ба майдон омаданд.

Навъи аз ҳама бештар доман густурдаи назм ғазал буд. Саъдӣ онро ба пояи баланд расонд. Амир Ҳусрав панҷ девон тартиб дод. Мавзӯи ғазал ишқ буд. Дар зимни он афкори иҷтимоӣ, ҳусусан шикоят аз бахти воҷгон, ошӯб, риндӣ ва ҳаётдӯстӣ баён мешуд.

Маснавий дар асри XIII-XIV бо ҷандин навъ арзи вучуд мекард. Бӯстони Саъдӣ ва Маснавию Чалолиддини Балхӣ намунаҳои барҷастаи маснавиҳои ахлоқӣ мебошанд. Пайравӣ ба Шохнома давом кард. Аммо беш аз ҳама ашъори ирфонӣ, ахлоқӣ ва инсондӯстӣ ривож ёфт. Зиён Нахшабӣ мефармояд:

Ҳар кӣ бар ҳонае қунад зулме,
Ҳонааш оқибат хароб шавад.

Ба сабаби ҳамлаи муғул ва харобкориҳои он дар Ҳиндустон ва Осиёи Сағир қонуни адабиёти форсизабон афрӯхта шуд. Эҷодиёти Сайфи Фарғонӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Мавлоноӣ Румӣ, Авҳадӣ ва дигарон исботи ин даъво.

МУҲАММАД АВФӢ (1172–1242)

Садидаддин Мухаммад Авфӣ Бухороӣ аз нависандагон ва донишмандони забардаст буда, шеър низ менавишт. Падару бобоёнаш аз аҳли илму дониш буданд. Таваллуди Авфӣ соли 1172 воқеъ гардида буд. Кӯдакӣ ва айёми таҳсили Мухаммад Авфӣ дар зодгоҳаш Бухоро гузашт. Вай илмҳои маъмули замони худ – забони арабӣ, фикҳ ва каломро дар мадраса омӯхт. Авфӣ хаттоти моҳир низ буд.

Мухаммад Авфӣ баъди анҷом додани таҳсили илм ба саёҳат баромада, бисёр шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систонро сайр намуда, бо донишмандону фозилони он ҷоҳо мулоқотҳо ороест. Аввал, ӯ соли 1201 дар Самарқанд раҳти иқомат партофта, қариб ду сол он ҷо монда, ба мансаби соҳиби девони иншоӣ ҳокими он ҷо расид. Баъд, дар Марву Хоразм (1203), Ҳироту Нисо (1206), Систон (1207), Нишопур (1210), Қазвин, Исфизор ва ғайра зиндагӣ мекунад. Ӯ ба ваъзгӯӣ бештар машғул шуда, барои китобҳои ояндааш маълумот, нақл ривоятҳо ва санаду ҳуҷҷатҳо ҷамъ меоварад. Бо вучуди дониши фаровон доштаи Авфӣ дар сайру саёҳатҳои худ назди донишмандони номдор дониши худро дар баъзе соҳаҳо хеле тақмил дод. Вай ниҳоят соли 1219 ба Бухоро баргашт. Вале дар ватанаш осоиш насаби ӯ нагардид. Бухоро ва умуман Мовароуннаҳр гирифтори ҳамлаю ғорати мугулон шуд. Мухаммад Авфӣ соли 1220 ба Ҳиндустон ҳиҷрат намуд. Вай ба воситаи Ғазнин роҳи Синдро пеш гирифт. Дар Синд Мухаммад Авфӣ бо дарбори ҳокими он ҷо Носириддини Қубоча робита пайдо карда, бо вазири он Айнулмулк Фаҳриддин Ҳасан, ки шахси илмдӯсту адабиётнависанд буд, дӯст шуд. Авфӣ то соли 1228 дар шаҳрҳои гуногуни Синд-Лоҳур, Баккар, Уч, Канбоат ва ғайраҳо ҳаёт бурд. Ӯро қозии шаҳри Канбоат таъин карданд. Аммо Мухаммад Авфӣ бештари вақти худро ба таълифу тарҷимаи асарҳои адабӣ ва илмӣ мегузаронд. Ӯ солҳои 1221-1222 таъкиран худ Лубоб-ул-албобро таълиф намуд. Соли 1223 асари ат-Танӯҳӣ (асри X) Ал-фараҷ баъд-аш-шидда (Осоиши баъди саҳтиҳо)-ро аз арабӣ ба тоҷикӣ гардонд. Дар ҳамин вақт ӯ ба таснифи Чавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт машғул буд.

ОСОРИ АДАБӢ ВА ИЛМӢ Аз ишораҳои Мухаммад Авфӣ маълум мешавад, ки ӯ ба гуфтани шеър ва навиштани асарҳои мансур аз ҷавонӣ сар карда будааст. Ӯ дар пайравии **Ҳадиқат-ул-ҳақиқати Саной** бо номи **Мадоеҳ-ус-султон** маснавие низ доштааст. Вале номи ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик маҳз ба гуфайли Лубоб-ул-

албоб ва Чавомеъ-ул-хикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт сабт гардидааст.

ЛУБОБ-УЛ-АЛБОБ. Ин ном аз калиман "луб", яъне, мағз гирифта шуда, ба тоҷикӣ онро «Мағзи мағзҳо» гуфтан мумкин аст. Лубоб-ул-албоб нахустин тазкирани шоирони тоҷику форс аст, ки то ба замони мо омада расидааст. Тазкира навъи махсуси китобҳои илмӣ аст, ки роҷеъ ба шарҳи ҳоли адибон ё бузургони соҳаҳои дигари илму адабиёт ва санъату ҳунар маълумот дода, аз осори онҳо намунаҳо фаро мегирад. Пеш аз Авфӣ Абӯтоҳири Хотунӣ (асри XII) бо номи Манокиб-уш-шуаро тазкирае тартиб дода будааст, аммо он то замони мо омада нарасидааст. Лубоб-ул-албоб аз ду ҷилд ва дувоздаҳ боб иборат аст. Дар ҷилди аввал (бобҳои I-VII) муаллиф доир ба моҳият ва вазифаҳои шеърӯи шоирӣ, пайдоиши шеър, хусусан пайдоиши шеъри форсии дарии тоҷикӣ ва хусусиятҳои назму наср андеша ронда, роҷеъ ба 130 ҳаваскори адабиёт маълумот медиҳад. Ин ҳаваскорон амиру вазир, арбобони давлат ва амалдорони олирутба будаанд.

Ҷилди дуввуми Лубоб-ул-албоб (бобҳои VIII-XII) шарҳи ҳол ва намунаи осори 169 шоири касбиро фаро мегирад. Ин шоирон аз давраҳои қадимтарин то замони зиндагии муаллиф мезистаанд. Асарҳои бисёри ин шоирон дар натиҷаи харобихо ва вайронкорихо мугулон аз байн рафтаанд. Тазкирани Авфӣ манбаи ягонаест, ки дар бораи онҳо маълумот медиҳад.

Муҳаммад Авфӣ шоиронро аз рӯи замони ҳукмронии хонадонҳои подшоҳӣ (Сомониён, Тоҳирӣён, Ғазнавиён ва ғайра) табақа бастааст. Тамоми тазкиранависоне, ки баъди Авфӣ доир ба шоирони асрҳои IX-XIII баҳс кардаанд, аз маълумоти Авфӣ фоида бурдаанд.

ЧАВОМЕЪ-УЛ-ХИКОЁТ ВА ЛАВОМЕЪ-УР-РИВОЁТ, яъне маҷмӯае, ки ҳикоятҳоро фароҳам дорад ва ривоятҳоро намоиш медиҳад, асари аз ҳама калонҳаҷми Авфист. Он аз 4 ҷилд ва 100 боб иборат буда, беш аз 200 ҳикоятро фаро мегирад. Дар он ҳикоятҳои адабии таърихӣ, ривоятҳо, қиссаҳо, масалҳо, латифаҳо ва нақлҳои пандомӯз гирд оварда шудаанд. Як силсилаи ҳикоятҳою ривоятҳо ҳаё, тавозӯъ, афв, ҳилм, алаб, шафқат, шучоат, қарам ва вафо барин ҳислатҳои ахлоқи ҳамаҷудо тарғиб мекунанд. Баъзе ҳикоятҳо зиракӣ, солорӣ ва ҳозирамалиро намоиш медиҳанд. Қисмати дигари онҳо ба масъалаҳои маъмурӣ хирс, бухл, тамаъ, дурӯғ, танбалӣ, ҷаҳл, хиёнат ва амсоли инҳо ҳос гардонда шудаанд. Муаллиф, ки шахси сайёҳ ва ҷаҳондида буд, доир ба шаҳрҳо, вилоятҳо ва аҷоиботи ҳайвоноту табиати онҳо маълумоти маърифатбахш медиҳад. Тамоми ҳикояту ривоятҳо ҷанбаи ибратомӯз доранд.

Ин асари Авфӣ аз ҷиҳати сабки илмӣ низ ҷолиби диққат буда, ба тарзи содаву равшан навишта шудааст. Он насрест, ки гоҳ-гоҳ пораҳои шеърӣ онро зеб медиҳанд. Вале баъзан таркибҳои арабӣ ҳам дорад. Бисёр ҳикояту ривоятҳои он ба китобҳои баъдина ва фолклор гузаштаанд. Он ҷаҳор бор ба туркӣ тарҷума шудааст.

АНВАРӢ (1100–1186)

Авҳадуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ Анварии Абевардӣ яке аз устодони забардасти адабиёти форсу тоҷик буда, дар таърихи адабиёти форсӣ чун яке аз пайгамбарони шеър, хосса қасида, шинохта шудааст. Устоди беҳамтон қасидасароён будани ӯро Муҳаммад Авфии Бухорой, тамоми тазкиранависони минбаъда, ҳамчунин Имомони Ҳаравӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, В.А. Жуковский, Б.Ғ. Гафуров ва дигарон эътироф кардаанд. Китъаи машҳуре, ки нахустин бор дар Баҳористони Абдурахмони Ҷомӣ омадааст, пояи Анвариро дар сурудани қасида баробари Фирдавсӣ дар эҷоди Шохнома ва Саъдии Шерозӣ дар навиштани газал медонад. Он китъа ин аст:

Дар шеър се тан паямбаронанд,
Харчанд ки “ло набию баъдӣ”¹.
Авсофу қасидаю газалро
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.

Ба дарачаи пайгамбари яке аз шӯъбахон пурчилон суҳанварии форсу тоҷик, ки қасида аст, шинохта шудани Анварӣ баландтарин баҳо ба ӯст. Аммо Анварӣ дар эҷоди газалу китъа ва рубоӣ низ устод буда, дар эҷоди ҳаҷв ҳам маҳорати бузург доштааст.

Номин пурраи шоир Авҳадуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ аст. Анварӣ таҳаллуси шоирии ӯст. Соли таваллуди Анварӣ зикр маълум нест. Тахминан соли 1100 ба дунё омадааст. Зодгоҳаш деҳаи Бадна мебошад, ки дар дашти Ховарони вилояти Хуросон воқеъ гардида будааст. Сабаби нисбаи Абевардӣ гирифтани ӯ ин аст, ки деҳаи зодгоҳи ӯ аз тавобеъи шаҳри Абевард ба шумор рафта, Абевард дар байни Сараҳс ва Нисо (Ашқободи Ҷумҳурии Туркменистони кунунӣ) ҷойгир будааст.

Аз сабаби дар дашти Ховарон воқеъ гардидани зодгоҳи шоир Анварӣ дар аввалҳои шеърнависию худ дар ашъораш Ховарӣ таҳаллус мекардааст.

Анварӣ саводи ибтидоиро дар зодгоҳи худ бароварда, пас дар мадрасаи Мансурияти Тӯс таҳсил намуда, аксар илмҳои расмӣ ва маъмули замони худро омӯхта, ҳамчунин фалсафа, ҳикмат, мантик, илоҳиёт, табиатшиносӣ, риёзиёт, нучум, хандаса, тиб, мусиқӣ, адабиёт ва ғайраро ба хубӣ аз худ намуда, чун донишманди варзидаи ин соҳаҳо

¹ “Ло набию баъдӣ” - ҳадиен пайгамбари ақрам қазарати Муҳаммад (с) аст, ки ба тоҷикӣ “баъди ман дигар пайгамбаре нест” мебошад.

шинохта шуда буд. Ханӯз дар замоне, ки ӯ шогирди мадраса буд, бо тахаллуси Ховарӣ шеър менавишт. Солҳо баъд Анварӣ дар бораи илму фазилат ва хунарҳои худ дар як китъае гуфта буд:

Гарчӣ дарбастам дари мадху газал якборагӣ,
Зан¹ мабар, к-аз назми алфозу маъонӣ қосирам².
Балки дар ҳар навъ, к-аз акрони³ ман донад касе,
Хоҳ ҷузвӣ гир онро, хоҳ кулӣ, қодирам.
Мантиқу мусиқию ҳайат бидонам андаке,
Ростӣ бояд бигӯям бо насиби вофирам.
В-аз илоҳӣ он чи тасдиқаш кунад ақли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ, бар шарҳу басташ моҳирам.
Нестам бегона аз аъмолу аҳкоми нучум,
Дар баёни ӯ бағоят устоду моҳирам.
Чун зи Лукмону Фалотун нестам кам дар ҳикам,
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранча шав, ман хозирам.

Падари Анварӣ шахси давлатманд буд. Вай ба писари худ сарвати зиёде мерос монд. Вале Анварӣ ҳаёти лоуболона ба сар бурда, мероси падарро дар андак вақт ба бод дод ва бенавоёна зиндагӣ ба сар мебурд.

Баъди вафоти падар ва бенаво шудан Анварӣ аввал муддате дар Сараҳс ва сипас се сол дар Ҳирот зиста, ниҳоят ба Марв омада, ба дарбори Султон Санҷар роҳ меёбад. Нақл мекунанд, ки нахустин қасидае, ки Анварӣ дар мадҳи Султон Санҷар навиштааст, қасидае буд, ки бо байти зайл шурӯъ мешавад:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.

Хизмати дарбор ба Анварӣ обрӯ, эътибор ва сарвати муайяне оварда, ӯро аз бенавоӣ ва фоқа начот дод. Султон Санҷар дар қорҳои муҳими давлатӣ аз донишу маслиҳатҳои Анварӣ истифода мекард, ӯро дар сафару лашкаркашӣ ва шикорҳои худ ҳамроҳ мебурд. Соли 542/1147 Анварӣ дар ҳучуми Санҷар ба Хоразм ва истилои қалъаи Ҳазорасп ҳамроҳи ӯ буд. Соли 548/1153 қабилани туркманҳои кӯчии гузҳо, ки дар Хуросон маскун буданд, ба муқобили Санҷар исён бардоштанд. Санҷар бо мақсади сарқӯб кардани онҳо моҳи муҳаррами ҳамон сол (апрели 1153) ба муқобилашон лашкар кашид. Вале худ мағлуб шуда, 6 чимодиюлулои ҳамон сол (30 июли 1153) ба дасти гузҳо афтод. Тоҳту този гузҳо ба сари мардуми Хуросон кулфатҳои фаровон оварда, мамлакатро харобу ошуфта гардонд. Анварӣ чун нома қасидае навишта, аҳволи нобасомони Хуросон ва фочеаи мардуми онро тасвир намуда, аз ҳокими Самарқанд мадад меҷӯяд, ки ин қасида акнун бо

¹ Зан - гумон.

² Қосир - нотавон.

³ Акрон - ҳамкасбон.

номи Ашкхон Хуросон маълум аст. Фитнаи гузхо ба илму маърифат ва хунару фарханг зарбаи марговар зад.

Анварӣ соли 1153 аз Марв гурехта, дар шаҳрҳои гуногуни Хуросон овора гашта, муддате дар Ҳироту Нишопур қарор гирифт. Соли 1154 ба Балх омад. Дар ин ҷо низ рӯзгори Анварӣ бе ташвиш намегузашт. Бар замми ин Футӯҳӣ ном шоир тахкирномае дар ҳаққи мардуми Балх навишта, онҳоро авбошу беҳирад номида, ин китъаро ба номи Анварӣ баст. Мардуми Балх ба ғазаб омада, Анвариро ба зери шаллоқу лат гирифтанд. Қариб буд, ки ӯро ба марг расонанд. Баъзе шахсони баобрӯ ба миёна даромада, Анвариро аз марг начот доданд. То соли 560/1165 Анварӣ дар Балх мезист. Пасон, ӯ сафаре ба Бағдоду Мосул кард ва боз ба Балх баргашт. Боре ӯ ба Тирмиз ҳам рафта, чанде дар хузури ҳокими он вилоят Аҳмади Фирӯзшоҳ истиқомат ихтиёр карда буд. Ниҳоят, ӯ аз маддохӣ ва оворагардиҳо дилгир шуда, тарки ин шуғл кард ва гӯшанишиниро ихтиёр намуд. Вай нафрати худро ба ашъори мадхия дар яке аз гуфтаҳои чунин иброз медорад:

Касе, ки муддати сӣ сол шеър ботил гуфт,
Худо бар ҷама комеш дод фирӯзӣ.
Кунун, ки рӯй ниҳад ҷумла дар ҳақиқати шаръ,
Чӣ эътиқод кунӣ, боз гирадаш рӯзӣ?

Мувофиқи гуфтаи худи Анварӣ ӯ дар охири ҳаёт умр на танҳо аз мадҳасароӣ, балки умуман аз шеънависӣ даст кашида, дигар ғазалу ҳаҷв низ намегуфтааст:

Дӣ маро ошиқаке гуфт: Ғазал мегӯӣ?
Гуфтам: Аз мадҳу ҳичо даст бияфшондам ҳам.
Гуфт: Чун? Гуфтамаш: Он ҷо гумроҳӣ буд,
Ҳолати рафта дигар боз наёял зи адам¹.
Ғазалу мадҳу ҳичо² ҳар се аз он мегуфтам.
Ки маро шахвату ҳирсу ғазабе буд ба ҳам.

Анварӣ дуруст мефармояд, ки шеър баёни ангеҷаҳои ботинии инсон буда, шахвату ҳирсу тамаъ аз эҳсосоти нерӯманди одам аст, ки шоирро ба ибрази шеър водор мекунад. Агар кас аз баҳри ин эҳсосот барояд, маҳол аст, ки шеъре бигӯяд.

Вафоти Анварӣ соли 1186 иттифоқ афтадааст. Ӯро дар Балх ба ҳок мусупоранд.

ДЕВОНИ Аз Анварӣ девоне боқӣ мондааст, ки тахмин 15 ҳазор
АНВАРӢ байтро фаро мегирад. Ин девон аз 250 қасида, 337
ғазал, 557 китъа, 472 рубоӣ ва як маснавӣ иборат аст. Ба гайр аз ин,
Анварӣ доир ба илми нучум низ чанд рисола таълиф карда будааст,
ки алҳол онҳо ба даст надаромадаанд.

¹ Адам - нест.

² Ҳичо - ҳаҷв.

ҚАСИДАҲОИ
АНВАРӢ

Чунонки ишора шуд, Анварӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик пайгамбари қасидасароён шинохта шудааст. Вай ба ин қор беш аз сӣ сол шугл меварзид. Аз ҳамин ҷиҳат бахши назарраси эҷодиёт ва мероси адабии боқимондаи Анварӣ аз қасида иборат аст. Аз ҷиҳати абёт ҳам аз нисф зиёди нусхаҳои каламӣ ва ҷошии девони Анварӣ аз қасида таркиб ёфта, бештар аз ҳашт ҳазор байт аст. Ин қасидаҳо аглаб мадҳ буда, дар онҳо мамдӯҳони шоир, ки подшоҳону ҳокимон, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама Султон Санҷар, вазирон ва шахсони муътабари дигар мебошанд. Дар ташбибу тағаззулҳои қасоиди Анварӣ васфи баҳор, шукуфтани гулу раёҳин, нағмаи обшорон, боридани абри найсон, ҷӯшиши чашмасорон, сафедии барф, фаровонии неъматҳои тирамоҳ, хулоса ҷилваҳои гуногуни ҳусни табиат моҳирона ба тасвир гирифта шудааст.

Ҳамчунин, зимни мадҳияҳои худ ӯ ба масъалаҳои фалсафаю ахлоқ, зарурати омӯхтани илм, адлу дод, ҳимояти фуқаро, мазаммати зулму дурӯғу дасисабозӣ ва тарғиби гоҳҳои инсондӯстӣ даҳлат мекунад. Баъзе сатрҳои қасидаҳои мадҳияи Анварӣ ҳазлу ҳаҷв, панду андарз, нақӯҳиши хиёнат ва ҳасби ҳоли ҳуди шоирро фаро мегиранд. Дар рафти мадҳаҳо ҳаёти иҷтимоӣ, воқеаҳои сиёсӣ, андешаҳои фалсафӣ ва афкори ҷамъиятӣ мавриди баҳс қарор гирифта, таҷрибаи фаровони шоир дар гуфтори ӯ инъикос мегардад.

Анварӣ адолат, шучоат, саховат, дониши хирад ва сифатҳои начибӣ дигарро ба мамдӯҳи худ нисбат дода, нафакат ба таърифҳои муболигаомези ӯ мепардозад, балки ҳадафи асосии вай он аст, ки мамдӯҳаш аз он гуфтаҳо ибрат гирифта, дар воқеъ он тавре шавад ва бошад, ки ситоиш меёбад. Ин хусусияти қасидаҳои Анварӣ аз аввалин қасидан ӯ, ки ба Султон Санҷар бахшида шудааст, ба мушоҳида мерасад:

Гар дилу даст баҳру қон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.

Минбаъд ҳамин шеваи гуфтор дар қасоиди мадҳаҳои Анварӣ то рафт устувор гардида, дар қасидаҳои бисёре Султон Санҷар дар қараму ҳиммат аз Ҳотами Той болотар, дар ҳашмату шукӯҳ аз Ҷамшеду Доро бештар, дар адл аз Нӯшервони Одил афзалтар, дар ҷаҳонфотехӣ зиёдтар аз Искандари Зулқарнайн ва амсоли инҳо ситоиш қарда мешавад. Ҳатто аспӣ ӯ аз Раҳши Рустам мондани надорад. Аз ҳамин сабаб дар қаламрави ин хел одилу мӯҳташам шохину қабк, гургу меш за душмани ҷонии ҳамдигар дар сулҳу осоиш, бе ҳавфу ҳарос аз тааддӣ дастзӯрон зиндагӣ ба сар мебаранд. Анварӣ мегӯяд:

Дастӣ адлат гар бихоҳад, ошён донад ниҳод,
Қабкро дар миклаби шохину минқори уқоб.

Адли ту чунон қард, ки аз гург аминтар
Дар ҳифзи рама ёри дигар нест шубонро.

Нихоят Анварӣ аз маддохӣ дилгир шуда, аз навиштани чунин қасидаҳо даст мекашад, зеро мебинад, ки барои подшоҳу аҳли дарбор ба ҷуз талоши ғорату қабохат, тааддиду зулм, ҳасад ва айшу ишрат ҳеҷ мақсади дигаре вучуд надорад. Махсусан бухлу тамаъ ниҳоди ин гурӯҳро муайян мекунад. Дар як қасида ҳуди Анварӣ на танҳо гӯшзад менамояд, баъди солҳо мадеҳа сурудан, ниҳоди аҳли ҷоҳро санҷидан ва риёкорона будани суҳанҳои тамаллуқомези маддохонро фаҳмидан аз он даст кашидан, балки аз дигарон талаб мекунад, ки ин навъ шеърро нахонанд ва ба гуфтани он даҳанро наолоянд:

Эй бародар, бишнавий рамзе зи шеъру шоирӣ,
То зи мо муште гадо касро зи мардум нашмарӣ.
Дон, ки аз канноси нокас дар мамолик чора нест,
Ҳоша лиллах, то надонӣ ин суҳанро сарсарӣ.
З-он ки гар хочат фитад то фазлаеро кам кунанд.
Нокиле бояд, ту натвонӣ, ки худ берун барӣ...
Боз агар шоир набошад, ҳеҷ нуқсоне фитад,
Дар низоми олам, аз рӯи хирад гар бингарӣ?
Одамиро чун маунат шарти кори ширкат аст,
Нон зи канносии хӯрӣ, бех з-он бувад, к-аз шоирӣ.

Каннос фаррошу саргинкашро гӯянд, ки барои шаҳр шахсияти зарурист. Анварӣ иро эътироф мекунад. Аммо барои каннос илму дониш шарт нест. Анварӣ дар охири умр ба ҳулосае омадааст, ки шоири маддох барои кишвар лозим нест, барои ободии мамлакат қасони ҳикматдону файласуф зарур мебошанд. Шоири маддох гуломи мамдӯх аст, то он гуна шоир ин шугро тарк нагӯяд, озод нахоҳад шуд. Аз ин лиҳоз Анварӣ дуруст дарк намудааст, ки то шоири маддох аст, гулом аст, то аз баҳри он касб нагузарад, аз бандагӣ ҳалосӣ нахоҳад ёфт. Бинобар ҳамин ба худ хитоб мекунад:

Анварӣ, то шоирӣ, аз бандагӣ эмин мабош.
К-аз хатар дарнагзарӣ, то з-ин хато барнагзарӣ.

Оҳангҳои иҷтимоӣ дар аксар қасидаҳои Анварӣ ба гӯш мерасанд. Аммо дар қасидаҳои, ки акнун бо номҳои Ашкҳои Хуросон, Савганднома, Фирокнома, Дар шикоятӣ замон машҳуранд, ин оҳанг баландтар садо медиҳад. Шоир дар қасидаи Дар шикоятӣ замон аз беадолатиҳои замон, ҷафокориҳои ҷарҳи ситамгор, ҳуни дил хӯрдани худ, қариб ба марг расидан ва ниҳоят аз дасти ҷарҳи сифлапарвар ҳор гардидани аҳли илм лаб ба шиква мекушояд:

То омад аз адам ба вучуд асли пайкарам,
Ҷуз ғам набуд баҳра зи ҷарҳи ситамгарам.
Хун шуд дилам дар орзуи он ки як нафас
Бе хори ғам зи гулшани шодӣ гуле барам.
Паймуда ғашт умр ба паймонаи нафас,
Гӯй ба коми дил нафасе кай бароварам?

Ҳастам якин, ки дар чамани боғи рӯзгор
Бевар бувад ниҳоли умед, ки парварам.
Дар базмгоҳи меҳнати гетӣ ба ҷоми умр

Ҷуз хуни дил зи дасти замона намехӯрам.

Ин қасида тӯлонист. Махсусан Анварӣ аз он афсӯс меҳӯрад, ки дар он муҳити дахшатбори дурӯғу фитна на аз шеъри ӯ баҳраесту на аз илми андӯхтааш суде:

Хондам басе улум, валекин ба оқубат,
Илмам вубол шуд, ки фалак нест ёварам.

Қасидаи Савганднома бо мисраи “Эй мусулмонон, ғиғон аз даври ҷарҳи ҷанбарӣ” шурӯъ шуда, соли 562/1167 дар Балх иншо гардидааст. Дар он Анварӣ ба тӯҳматгарони худ лаънатҳо хонда, Балхро бо ифтихороташ, ҳоса бо уламо ва удабон он меситояд. Махсусан байти зерин, ки дар он рози шоир баён шудааст, ҷолиби диққат аст.

Ҳачв гӯям Балхро? Ҳайхот, ё раб, зинҳор
Худ тавон гуфтан, ки зангор аст зарри ҷаъфарӣ?

Чунин қасидаҳо дар девони Анварӣ кам нестанд. Яке аз чунин қасидаҳои Анварӣ қасидаест, ки акнун Фирокнома номида мешавад. Ойро Анварӣ дар вафоти завҷаи худ навиштааст. Шоир ба ғиғону нола аз қачрафторихон фалаки бераҳм шиква намуда, изҳор менамояд, ки ҳамсараш барои ӯ ёри меҳрубону шахси мушфику гамхор буд, замонаи шум ӯро аз ин инсон наздиктарин маҳрум гардонда, рӯзаширо ба шаби торик табдил дод. Ин навъ гуфтор дар таърихи адабиёти форсу тоҷик хеле кам дар кам ба назар мерасад. Қасида - марсияи мазкур чунин сар мешавад:

Ғиғон, ки аз ҳаракоти сипехри қачрафтор
Ғитод тарҳи ҷудой миёнаи ману ёр.
Замона пеши ман овард он чунон рӯзе.
Ки равшанам шуд аз он рӯз маънии шаби тор.
Қасе, ки бе руҳи ӯ як дамам қарор набуд,
Бирафту кори маро бар фирок дод қарор.

Ғироки дӯст барои инсон вазинтарин мусибат аст:

Ба домани мижа рӯфтан зи тарфи хоро хас,
Ба пилки ҷашм сутурдан зи рӯи хоро хор.
Ба қарри ҷоҳ ғитодан зи осмони баланд,
Ба фарқи сар шудан аз дашт ҷониби кӯхсор,
Ҳазор лукма ба дандон рабудан аз дами шер,
Ҳазор уқда ба дандон кушудан аз дами мор,
Аз ин муҳотара¹ гар сад ҳазор ояд пеш
Беҳ аз ҷудони ёрон ҳазор бор ҳазор.

¹ Муҳотара - хатар.

Шоирн мотамзада ба пайки сабо мурочиат менамояд, ки розу ниёзи ўрс ба ёри гумшудааш бирасонад. Вай хаёлан бо ёри гамгусори худ арзи ниёз намуда, аз рӯзҳои хуби синаришуда ёд мекунад, лаҳзаҳои гувороро ба хотир меорад, ки дар муҳити оилавӣ орому осуда зиндагӣ ба сар мебарданд:

Хушо, ба гӯшае хилват нишастани ману ту,
На доваре зи ракибу на захмат аз агёр.
Хушо, ки бо ману ту кас набуд чуз ману ту,
Ҳамин ту будиву ман, бе мухалифони диёр.
Кунун кучонву бо кист гуфтугӯи лабат?
Ҳамора наргиси мастат хуш аст ё бемор?

Ниҳоят, Анварӣ изҳор менамояд, ки фақат бо ёди завҷаи фавтидааш шабхоро ба рӯз ва рӯзхоро ба шаб мерасонад.

Фирокномаи Анварӣ гамномаи марди ҳақиқиест, ки беш аз 800 сол боз аз нолаву ҳасрати бепоени шоири мусибатзада дарак медиҳад.

АШКҲОИ
ХУРОСОН

Ин қасида шомили 73 байт буда, аслан “Номаи аҳли Хуросон ба ҳокони Самарқанд Рукнуддин Қилич Тамғочхон писархонди Султон Санҷар” ном дорад. Соли 1785 Қирп Патрик оиро тахти уивони Ашкҳои Хуросон ба забони англисӣ тарҷума кард. Ашкҳои Хуросон бо мазмуни ҳасратомези он хеле мувофиқ аст ва бо ҳамин ном машҳур гардид. Дар ин роҳ суннати Анвариро Ҳоконӣ (Харобаҳои Мадонн), Сӣфӣ Фарғонӣ, Саъдӣ (дар қасидаи арабии худ онд ба хароб қарда шудани Бағдод аз тарафи Ҳалоку), Сабои Кошонӣ, Маликушшуаро Баҳор ва дигарон идома дода, Сайф, Сабо ва Баҳор қасидаҳои худро бевосита дар татаббӯи қасидаи Анварӣ навишта, бар замми мазмун ҳамон вазну қофияро ба қор бурдаанд.

Қасидаи Анварӣ Ашкҳои Хуросон дар он аёме, ки қабилани ғоратгари гузҳо ба муқобили Санҷар исён бардошта буданд, эҷод гардидааст. Он дар вазни рамали мусаммани махбуни махзуф навишта шудааст, ки арқони он ба файлотун (v v – –), файлотун (v v – –), файлотун (v v – –), файлун (v v –) баробар аст. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ин ғочӣҳои мудҳиш аз он сабаб руҳ дода буд, ки дар замони Султон Санҷар (1118-1157) зулму ҷавр ба ниҳояти худ расида буд.

Ба гуфти Бобочон Ғафуров дар асл “сабабгори шӯриш ноинсофҳои аз ҳад гузарои ҷамъунандагони хироч буд”. Аммо қабилани кӯчманчи гузҳои туркман бо баҳонаи хурӯҷ бар зидди сиёсати берахмонаи амалдорони Султон Санҷар дар навоҳии Балх ба муқобили давлати Салҷуқиён исён бардоштанд. Султон Санҷар ба Балх лашкар кашид, ки шӯриши гузхоро паҳш намояд. Вале худ шикаст хӯрда, ба дасти гузҳо асир афтод. Баъди ин воқеа гузҳо шахру ноҳия ва деҳқадаҳои зиёди Хуросон ва қисман Мовароуннаҳрро ғорату вайрон карданд, хусусан Нишопур, Марв ба ҳокимон шуданд. Гузҳо ба ҳеҷ кас раҳму шафқат надоштанд. Аҷибаш ин ки гузҳо Султон Санҷарро шабҳо дар қафас нигоҳ медоштанд, лекин рӯзҳо бо номи ӯ ҳукм меронданд. Анварӣ шохиди бевоситаи ин даҳшат буд. Бар

замми ин, дӯстони шоир, калоншавандаҳои Хуросон ва аҳолии горадида аз ӯ хоҳиш намуданд, ки аз номи онҳо ба ҳокими Самарканд Рукнуддин Қилич Тамғочхон, ки писархонди Султон Санҷар буд, номае бинависад ва аз ӯ мадад ҷӯяд. Анварӣ ин пешниҳодро пазируфта, номаро дар шакли касидаи пур аз сӯзу гудоз иншо карда, ба воситаи вазир Камолуддин онро ба Самарканд фиристод. Матлаи он касида чунин аст:

Ба Самарканд агар бигзарӣ, эй боди сахар,
Номаи аҳли Хуросон ба бари хокон бар!

Дар ин номаи пур аз гаму дарду сӯзу гудоз зулм, горади, катл ва оҳу хасрат инъикос гардидааст. Шоир баъд аз матлаъ менависад:

Номае матлаи он ранчи тану офати чон,
Номае мақтаи он дарди дилу сӯзи чигар,
Номае бар рақамаш оҳи азизон пайдо,
Номае дар шиканаи хуни шаҳидон музмар,
Накши тахрираш аз синаи мазлумон хушк,
Сатри унвонаш аз дилаи махрумон тар,
Реш гардад мамари савт¹ аз ӯ гоҳи самоъ²,
Хун шавад мардумаки дида аз ӯ вақти назар.

Анварӣ баён мекунад, ки Қилич Тамғочро Султон Санҷар писар хонда буд, акнун фурсате расидааст, ки ӯ сӯи Эрон лашкар кашада, кини падар, яъне Санҷарро аз тоифаи гузхон каттол бикашад, зеро хостани кини падар, яъне касоси падарро аз госибон ситондан, барои фарзанди асил вочиби аст (Боз хоҳад зи гузон кина, ки вочиби бошад, Хостани кини падар бар писари хубсияр). Баъд Анварӣ кабохати гузхон фурумоҷи шумпайи горадигарро нисбат хуронсонӣни дилафгори дар оташи куштору талаву тороч сӯхта хеле пуртаъсир тасвир менамояд:

Хабарат ҳаст, ки аз ҳар чӣ дар ӯ чизе буд,
Дар ҳама Эрон имрӯз намондаст асар?
Хабарат ҳаст, к-аз ин зеру забар шумгузон
Нест як пай зи Хуросон, ки нашуд зеру забар.
Бар бузургони замона шуда хӯрдан солор,
Бар каримони ҷаҳон гашта лаимон меҳтар.
Бар дари дунон аҳрор³ хазину ҳайрон,
Дар кафи риндон аброр⁴ асиру музтар.
Шод илло ба дари марг набинӣ мардум,
Бикр ҷуз дар шиками мом⁵ наёбӣ духтар.
Масҷиди ҷомеи ҳар шаҳр сутуроншонро
Пойгоҳе шуда, на сакфаш пайдову на дар.
Хутба накнанд ба ҳар хитта⁶ ба номи гуз аз он-к
Дар Хуросон на хатиб аст кунун, на минбар.

¹ Мамари савт - роҳи овозшунавай.

² Самоъ - шундан.

³ Аҳрор - озодагон.

⁴ Аброр - некон.

⁵ Мом - модар.

⁶ Хитта - шаҳр.

Шоир бо як чаҳон аламу ҳасрат ба забон меорад, ки модарон аз тарс ҳатто намеёранд, ки дар марги фарзандони худ бигирианд. Пас аз баёни ваҳшонияти гузҳо Анварӣ ба ҳокими Самарқанд муроҷиат менамояд, ки “Халқро з-ин ғам фарёд рас, эй шохнаҷод, Мулқро з-ин ситам озод кун, эй поксияр”. Зеро мардуми Эрон намеҳоханд, ки то абад дар зерӣ зулми ин дуздони гораггар бимонад: “Охир Эрон зерӣ зулми ин дуздони гораггар бимонад: “Охир Эрон, ки аз ӯ будӣ Фирдавс ба рашқ, Вақф хоҳад шуд то ҳашр бар ин шумҳашар”.

Ниҳоят шоир ба хулосае меояд, ки Эрон акнун ба мисли шӯразоре шудааст, ки мӯхтоҷ ба нами борон (матар) аст: “Ҳаст Эрон ба масал шӯра, ту абриву на абр, Ҳам бирафшонанд бар шӯра чу бар боғ матар”. Мардуми заифу бечора чашми он доранд, ки кай аз аксон Хуросон хабаре мерасад, ки то бо он кавми нопок размида, бар он душманони ҷони халқи Хуросон ғолиб омадаӣ: “Кай бувад, кай, ки зи аксон Хуросон оранд, Аз футӯҳи ту башорат бари хуршеди башар?” Агар ту, мегӯяд Анварӣ ба ҳокони Самарқанд, ба доди халқи чигарсӯхта бирасий, Худованд подоши ин некиятро дар рӯзи растохез хоҳад дод:

Ба ту, эй сояи ҳақ, халқи чигарсӯхтаро
Ҷ шафъ аст, чунон-к умматро пайгамбар.
Халқро з-ин ҳашари шум агар бирхонӣ,
Кирдигорат бираҳонад зи хатар дар маҳшар.

Қасидаи Ашқҳои Хуросон, алҳақ, қиссан ранҷи ғаму андӯҳи мардуми хонасалотшуда ва дарди дили халқи чигарсӯхта буда, ин ангезаҳо бо эҳсосоти баланди меҳанпарастӣ эрод гардидаанд. Ин қасида на танҳо дар эҷодиёти Анварӣ ва адабиёти асри XII, балки дар тамоми таърихи беш аз ҳазорсолан суҳанварии форсу тоҷик аз ҷиҳати мазмуну ғоя аз беҳтарин қасидаҳост.

ҒАЗАЛҲОИ АНВАРӢ Ситоиши ишқу зебӣ, тавсифи сифатҳои маъшуқа ва чаҳони маънавии қаҳрамони лирикӣ тору пуди ғазалҳои Анвариро ташкил мекунанд. То Анварӣ ғазал дар девони шоирон ҷандон ҷои зиёдеро намегирифт. Ғазале, ки Анварӣ онро ривҷ дод, ҳос ишқӣ буда, бо ирфону тасаввуф робитае надорад. Тараннуми ишқи заминии воқеии инсонӣ бо як назари неқбинона дар ғазалиёти шоир ифода гардида, баъзан ҳангоми баёни сӯзу гудози ишқу муҳаббат, ангезаҳои эҳсосоти ошиқ, қаҳру нози маъшуқа, дар мавридҳои муносиб тафаккуроти фалсафӣ, ҳикматҳои муносиб, истилоҳоти илмӣ ва шикоятҳои талх аз рӯзгори ногувор тасвир мешаванд:

Дӯсте якдиллам ҳамебояд,
Агарам хуни дил хӯрад, шояд.
Худ ниғаҳ мекунам ба модари даҳр,
То ба умре аз ин яке зояд.
Ҳеч кас нест зерӣ ҷарҳи қабуд,

Ки аз он бехтарак намебояд.
Даст гирди чаҳон баровардам,
Пойи ахле ба даст намеояд.
Анварӣ рӯзгор қаҳти вафост,
З-ин касон чуз ҷафот нақшояд.

Аз ибтидо мазмуни ғазал пеш аз ҳама ишқ ва ангезаҳои он аст. Анварӣ азбаски яке аз устворгардонандаҳои ғазал буд, ғазалҳои ӯ аксар аз ҳамин ҳамирмоя, яъне ишқ сиришта гардида, салосату ҷаззобият вижагии хоси онҳост. Фақат абёти онҳо ба ҳам хеле марбут буда, байтҳои тамоми ғазал аз ҷиҳати мавзӯ ба ҳам хеле наздиканд. Алфози ширин, калимаҳои саранҷида, оҳанги гӯшнавози гуворо, саволу ҷавоб, ҳамчунин вазнҳои хушоянд ғазалҳои Анвариро аз ин навъ ашъори ҳамасронаш мумтоз гардондаанд:

Аз дур бидидам он париро,
Он рашқи бутони озариро.
Бар гӯшаи орази ту кофур
Дарҳам зада зулфи анбариро.
Бар домани ҳаҷр васл баста
Бадбахтию некаhtarиро.
Тарсон-тарсон ба танз гуфтам
Он мояи нозу дилбариро,
К-аз баҳри худойро кирой?
Гуфто: Ба худо, ки Анвариро.

Ғазали зерин чун таронаи ҳақиқии муҳаббати поке садо медиҳад, ки лабреси эҳсосоти самимии ошик буда, ҳар ошике онро чун андешаҳои худ баён мекунад:

Туро ман дӯст медорам, надонам чист дармонам?
На рӯи ҳаҷр мебинам, на роҳи васл медонам.
Напурсей харгиз аҳволам, насозӣ чораи қорам,
На бигзорӣ, ки бо ҳар кас бигӯям рози пинҳонам.
Дилам бурдию он гоҳе ба пандам сабр фармой,
Макун таклифи новочиб, ки бе дил сабр натвонам.
Агар бо ман нахоҳӣ сохт, чонам ҳамчу дил бистон,
Ки бе васли ту андар дил вуболи дил бувад чонам.

Аз забони шахси яқум дар рӯ ба рӯи маъшук, ё ба василаи номае ва ё дар танҳои бо ҳаёли чонона иброз шудани матлаб ғазали болоро хеле дилписанд нишон медиҳад.

Ошиқи нигоштаи Анварӣ дар ишқ устувор ва саҳтпаймон буда, аҳд қардааст, ки ба ҳамаи ҷавру ҷафое, ки дар ин чода ба ӯ мерасад, ҳозир аст, ки тоб оварад (Дил андар ишқ бастам, в-ар ҳама умр, Ҷафо бинам ҳам, аз ту барнагардам). Вай ҳамеша мустағраки ҷамоли маъшуқа буда (Ман зи савдон ту бар сар мезанам, Ту нишаста фориғу таи мезанӣ), аз ӯ илтифот мецоҳад (Тири миҷгонро бигӯ охистатар, К-ӯ на андар

рӯи душман мезанӣ), аммо аз ӯ илтифоте надида (Гаҳ-гаҳ ба оби дида хурсанд кардаме дил, Кор он чунон шуд акнун, он ҳам наметавонам), орзуманди он аст, ки аз ҳаҷр раҳой ёфта, ба васл расад (Эй орзуи чонам, дар орзуи онам, К-аз ҳаҷр як шикоят дар гӯши васл хонам), аммо аз ғам ба ҳолати нестӣ расидааст:

Чоно, зи ғами ишқи ту имрӯз чунонам,
К-андар хамаи зулфи ту тавон кард ниҳонам.
Бар чехра аён ғашт ба як бор замирам,
В-аз дида ниҳон кард ба як бор ниҳонам.
З-ин беш мамон дар ғами хешам, ки аз ин пас
Донӣ, ки агар бе ту бимонам, бинамонам.
Аз дасти фирокат агарам даст нагирӣ,
Дардо, ки фироки ту барад даст ба чонам.
Ҳарчанд, ки андеша кунам, то гарази ту
Аз куштани ман чист, ҳаме ҳеч надонам?

Гӯё маъшука ба доли ошиқ расидааст, ки ошики хушбахт аз муяссар шудани васл дар курта нагунчида, шодмонӣ мекунад:

Охир ба муроди дил расидем,
Худрову туро ба ҳам бидидем.
Аз зулфи ту тобҳо кушодем,
В-аз лаъли ту шурбҳо чашидем.
Бе он ки фирок ҳамнафас буд,
Бо ту нафасе биорамидем.
Бар дасти ту тавбаҳо шикастем,
Бар тан зи ту чомаҳо даридем.
Нози ту ба табъи дил бибурдем,
Рози ту ба гӯши чон шунидем.
Бо мо ба забони расму одат
Зарке, ки фурӯхтӣ, харидем.
Сар бар хати аҳли ту ниҳодем,
Хат гирди замона даркашидем.

Вале ин соатҳои дилчаспу шодмонибахш дер наметоянд. Маъшука меравад. Ӯ ба ҳастии ошиқ оташ зада, чун дуд нопаёдо мешавад. Анварӣ агар манзараи васло фарох, бо ӯ ранг лавханигорӣ карда бошад, ходисаи баргаштани маъшука бо як ранги сиёҳ дар ҳар байт ғаштаву баргашта бо сифате ҳамон ҳолатро таъкид менамояд. Яъне дар ҳолати васл як навъ ҳаракати замону васеъ шудани доираи амалиёт мушоҳида гардад, дар вазъияти ҳаҷр воқеа ба тарзи мунҷамид ба вукӯъ меҷайвандад:

Эй дер ба даст омада, бас зуд бирафтӣ,
Оташ задӣ андар ману чун дуд бирафтӣ.
Чун орзуи тангдилон дер расидӣ,
Чун дӯстии сангдилон зуд бирафтӣ.

З-он пеш, ки дар боғи висоли ту дили ман
 аз доғи фироқи ту баросуд, бирафтӣ.
 Ногашта ман аз банди ту озод, бичастӣ,
 Нокарда маро васли ту хушнуд, бирафтӣ.
 Оҳанг ба чони мани дилсӯхта кардӣ,
 Чун дар дили ман ишк бияфзуд, бирафтӣ.

Агар амик тафаккур варзем, бароямон собит мешавад, ки газали Анварӣ аз ҷиҳати мавзӯ, лафз, маъниофаринӣ, вазнҳои хушоянд то ба газали Саъдӣ зинае буда, ханӯз дар он гуногунии мавзӯ ва мустақилияти байтҳо вуҷуд надорад, таҳаллус дар аглаби газалҳои Анварӣ мавҷуд нест. Аммо хусни матлаъ, ташбеҳу истиораҳо дар онҳо ҷолиби тавачҷӯҳанд:

Гирди моҳ аз мушк хирман мезанӣ,
 В-оташ андар хирмани ман мезанӣ.
 Пардаи шабро бад-ин дурӣ чаро
 Бар фарози рӯзи равшан мезанӣ?

“Моҳ” истиораи рӯй ва “мушк” истиораи мӯй аст, “Пардаи шаб” ва “рӯзи равшан” низ ба ҳамон маъниҳо ба қор рафтаанд. Агар газалҳои интибосшударо пайи ҳам гузоред, ҳикояти марғубе мешавад, ки ҳолати ошиқе маъшук ва висоли ҳичроне онҳоро мурағаб эҳе мегардонад. Ниҳоят шоир мегӯяд:

Бӯсае ман бар кафи поят диҳам,
 Муддате он бар сари ман мезанӣ.

САБКИ Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик Анварӣ аз
НИГОРИШИ суҳанваронест, ки таъби тавоно, фикри муқтадир ва
АНВАРӢ салиқан ҳос дорад. Вай маъниҳои дақиқро бо
 таъбирҳои бикр олимона ва мушоҳидакорона ба қолаби шеър
 меҷарорад. Ӯ худ ба нерӯи эҷодии ҳеш чунин ишора дорад, ки алҳақ
 дуруст аст:

Хотире дорам муноқод чунонки анлар ӯол
 Гӯядам гир, ҳар он илм, ки гӯям, ки биёр.

Ашъори Анварӣ аз ҷиҳати қорбасти санъатҳои бадеӣ ҷолиби тавачҷӯҳ буда, дар ташбиҳи қасидаҳои мадеҳавӣ тавсифи баҳор, ситониши Наврӯз, тасвири аҳволи мардум дар ин рӯзҳои нишот, таҳнияти моҳи рамазон, ниғориши манзараҳои зимистону тирамоҳ, зебоиҳои шаҳрҳо, аз қабиле Бағдоду Тирмиз, баъни сифати базму тараб ва амсоли инҳо мақоми ҳос доранд. Гоҳе дар ин ташбиҳҳо эҷоди нуқтаҳои илму фалсафа, мутояба, шӯҳӣ ва монанди инҳо низ ба назар мерасанд. **Тавсиф, ташбеҳ, маҷоз, истиора, киноя, тазод, муқобала** руқиҳои мебошанд, ки шоир тавассути онҳо бадеиёти суҳани худро хувайдо мегардонад. **Аз** ҳамин рӯ дар китобҳои илми бадеи классикӣ, аз ҷумла дар асари машҳури Шамси Қайси Розӣ Ал-муъҷам (асри XIII),

барои неботи бисёр санъатҳои лафзӣю маънавӣ далелро аз шеърҳои Анварӣ меоранд. Ҳамчунин, барои дарки санъат ва нуктаҳои душвори ашъори Анварӣ рисолаҳои махсус таълиф гардидаанд. Яке аз чунин асарҳо рисолаи Абулҳасан Ҳусайнии Фароҳонӣ Шарҳи мушқилоти девони Анварӣ мебошад, ки чаҳор аср қабл аз ин навишта шудааст. Муаллифи Шарҳи мушқилоти девони Анварӣ хабар медиҳад, ки тақрибан сад сол пеш аз ӯ Муҳаммад ибни Довуд Алавӣ Шоднободӣ дар Ҳиндустон таҳти унвони Шарҳи қасоиди Анварӣ асари махсусе тасниф карда будааст. Боз чандин рисолаҳои дигар дар шарҳу тафсири гуфтори Анварӣ дар асрҳои баъдина ба вуҷуд омадаанд, ки ҳамаи ин аз таваҷҷӯҳи аҳли илм ба эҷодиёти Анварӣ дарак медиҳад.

Қабл аз ҳама намудҳои гуногуни **ташбеҳ** шеъри Анвариро зеб медиҳанд. Ташбеҳи равшан дар тамоми анвои ашъори Анварӣ воҷеҳурӯд:

Рӯи чун моҳи осмон дорӣ,

Қадди чун сарви бӯстон дорӣ.

Ғоҳе ин ташбеҳҳо тафсил дода мешаванд. Масалан, дар байти зайл нозу карашмаи маъшуқа ба хиромидани қабке, ки аз кӯҳсор поин мефарояд, монанд карда шудааст:

Чун ба ногоҳ фуруд омад аз ҳучра ба шеб

Ҳамчу қабке, ки хироманда шавад аз кӯҳсор.

Ин байт манзараи ниҳоят гуворо, пур аз нозу адо ва завқбахши рафтори маъшуқаро дар зехн эҳё мегардонад, ки махсусан хиромидани қабк аз боло ба поён онро рӯшантар ифода менамояд.

Ташбеҳи машрут, яъне шартӣ:

Агар моҳе суҳан гӯяд, ту он моҳи суҳангӯӣ,

Ва гар сарве қабо дорад, ту он сарви қабодорӣ.

Ташбеҳи тафзил, ки дар он бо роҳи муқоиса дар вачҳе аз ташбеҳкунанда бартарӣ доштани ташбеҳшаванда таъкид мегардад. Дар байтҳои поён вачҳи афзалият ва бартарии дасту табъи мамдӯҳ ба абру қон дар он таъкид шудааст, ки абр сойқа, яъне талотуми ноговор ва қон дар эҳтибос, яъне банд шуда истодан аст:

Хостам гуфтан, ки дасту табъи ӯ абр асту қон,

Ақл гуфт: Ин мадҳ бошад низ бо ман ҳампалос.

Дастӣ ӯро абр чун хонию он ҷо сойқа,

Табъи ӯро қон ҷаро гӯиву он ҷо эҳтибос.

Баъзан мамдӯҳ ё маъшуқа ба исмҳои маънӣ монанд карда мешаванд, ки онҳо ба ҷашм наменамоянд, аммо онҳоро дар тасаввур роҳ додан мумкин аст:

Дар ҷаҳонию аз ҷаҳон бешӣ,

Ҳамчу маънӣ, ки дар баён бошад.

Анварӣ дар шеърҳои мамдӯҳи худро ба Ҷамшед, Юсуф, Ақтал, Ҳассон, Мӯсо, Исо, Ҷафрро ба раҳи Рустам, қадди маъшуқаро ба сарви

баланд, рухашро ба бадри мкунир, мох ва рухи рахшандан мох лаби ўро ба канду шакар, чашмашро ба уқоби чоншикор ташбех медихад. Ҳамаи сифатҳои ошиқ тазоди сифатҳои маъшуқаанд. Анварӣ дили ошиқро ба анори кафида, ашкашро ба лӯълӯи шахвор, рӯи ўро ба турунҷ, ки ранги зард дорад, монанд мекунад. Як хусусияти ташбех он аст, ки аглаб санъатҳои дигари шеърро омехта фаро мегирад, хусусан тавсиф, тазод, талмех ва игрок аксар бо он омехта ба қор бурда мешаванд, ки дар байти зерин зарди турунҷ ва сурхии анор чун тазод истифода шудаанд:

Рухам аз ранҷ зард ҳамчу турунҷ,
Дилам аз дард пора ҳамчу анор.

Санъати дигаре, ки Анварӣ дӯсташ мекорад, тавсиф аст, ки онро барои афзудани таъсири шеър ба қор мебарад. Дар байти зерин калимаҳои мураккаби “Каюмарсбако”, “Манучехрлико” ва таркибҳои “подшоҳи Кисроадл” ва “Хусрави Афредунфар” тавсифхоеанд, ки дар якҷоягӣ ҳашамат ва адолати мамдӯхро мефаҳмонанд:

Эй Каюмарсбако, подшоҳи Кисроадл,
В-эй Манучехрлико, хусрави Афредунфар.

Бар замми ин зикри ин номҳои подшоҳони асотирий ва таърихӣ Эрони бостон талмех буда, ҳар кадоме баробари зикр шудан як силсила воқеаҳо ва ривоятҳо дар зехни кас эҳё гардонда, мамдӯхро ба он далолат мекунад, ки монанди ҳамонҳо бошад. Дар мавриди дигар бузургии мамдӯх ва ҳакирии душмани ўро ба воситаи тамсили “Каду ва чанор” гӯшзад менамояд:

Бадҳохи ту худро ба бузургӣ чу ту донад.
Лекин масал аст он, ки чанорею кадуе.

Як воситаи дигари суҳанофаринии Анварӣ ҳангоми эҷоди касидаҳояш **игрок** аст. Игрок ташбехест, ки ба ҳадди маҳол расонда шудааст. Анварӣ дар ин бобат гоҳе чунон ба ҳадди гулув роҳ медихад, ки ин хусусияти шеъри вайро ҳатто бадеъшиносони асрҳои миёна мавриди эрод қарор додаанд. Масалан, ў мегӯяд:

Насими лутфи ту бо ҳок агар суҳан гӯяд,
Ҳаёту нутқ пазирад аз ў изоми рамим!
Самуми қаҳри ту бо об агар итоб кунад,
Пашиза доғ шавад бар масоми моҳи шим.

“Изоми рамим” - устухонҳои пӯсида, ки фақат бо изни Худованд фардо рӯзи қиёмат зинда мегарданд. “Масом” - сӯроҳҳои ба чашм ноаёни зери мӯи бадан ва “шим” - навъи моҳии хурдест, ки пӯшташ танга-танга менамояд. Ба амал омадани амре, ки дар байти дуввум ба мамдӯх мансуб доништа шудааст, низ фақат дархури қудрати Аллоҳтаъолост. Сифати поёнро фақат ба пайгамбари ислом нисбат додан мумкин аст. Ин хусусияти касидаҳои Анвариро ҳанӯз дар асри XIII Шамси Қайси Розӣ таъкид карда буд.

К-эй коинотро ба вучуди ту ифтихор,
Эй беш зи офаринишу кам з-офаридагор!

Чандин байти касидаҳои Анварӣ бо мухотаб (хусраво, соҳибо, худойгоно, малико ва ғайра) шурӯъ шуда, бо нидои “бод” тамои мешаванд, ки ифодаи дархостҳои маҳоли муболигаангезро фаро мегиранд. Як намуна:

Хусраво! Рӯзат хама Наврӯз бод,
В-аз тараб шабҳои умрат рӯз бод.
Афсари пирӯзи шохӣ бар сарат
Офтоби осмонафрӯз бод!

Анварӣ чун устои тавоноии илмҳои фалсафа, ҳикмат, риёзиёт ва нучум дар касони худ истилоҳот ва мафҳумҳои илмиро зиёд ба кор мебарад ва ин худ яке аз хусусиятҳои **сабки ирокӣ** мебошад, ки Анварӣ намояндаи барҷастан он буд. Бо овардани як мисол иктифо меварзем. Анварӣ дар байте мефармояд:

Чаман магар Саратон шуд, ки шохии настаронаш
Тулӯъ дода ба як шаб ҳазор Шеъроро¹.

Қадри шеъри худро Анварӣ хуб медонист. Вай бо қудрати баланди шеърғӯӣ, андешаҳои дақиқ ва ғазалҳои беҳалали худ аз шоирони ҳамзамони хеш фарқ мекард. Лекин харидору талабгори шеъри ӯ камтар пайдо мешуд. Аслан талабгори шеъри ӯ пайдо мешуданд, аммо мартабаи суҳанварии ӯро аз дигарон фарқ карда наметавонистанд. Шоир аз ҳамин ҷиҳат изҳор мекунад:

Хотире чун оташам хасту забоне ҳамчу об,
Фикрати тезу закон неку шеъри беҳалал.
Эй дарего, нест мамдӯхе сазовори мадеҳ,
Эй дарего, нест маъшуқе сазовори ғазал!

Ҳамин сабаб шуд, ки Анварӣ бо вучуди қудрати тавоноии шоирӣ дар охири умр тарки шоирӣ ва ғӯшанишиниро ихтиёр кунад. Шеъри ӯро шоирони ҳамзамонаш ва асрҳои минбаъда эътироф намуда, бисёриҳо ба ӯ дар касида ва ғазал пайравӣ кардаанд. Заҳири Форёбӣ, Асируддини Аҳсикатӣ, Сайфи Исфарангӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фаргонӣ, Салмони Соваҷӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Абдулқодири Бедил, Маликушшуаро Баҳор, Халилуллоҳи Халилӣ ва дигарон аз гуфтори ӯ илҳом гирифтаанд.

¹ Ин байтро ношири ҷони Техрони девони Анварӣ (1961) чунин шарҳ медиҳад: “Саратон - номи бурҷест аз бурҷи дувоздаҳгона ба сурати панҷпоҷ (яъне харчанг. - А.А.) ва Шеъро (ба касри шин) - номи ду ситора аст дар бурҷи Саратон, он ки бар ҷониби шимол аст. Шеърон шомӣ ва он ки бар ҷониби ҷануб аст, Шеърон ямонӣ хонанд ва ҳар ду кавкаб тулӯъшон бо Саратон мукорин аст. Маънии байт ин аст, ки чамани бег магар бурҷи Саратон аст, ки шохии настарони он, ки бар ӯ гулҳои сафед шукуфта, ба як шаб ҳазор кавкаби Шеъро пайдо ва зоҳир сохтааст”.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ (1184-1292)

Муслихиддин Абӯмухаммад Абдуллоҳ ибни Мушрифиддин ибни Муслихиддин Саъдин Шерозӣ соли 1184 дар маркази Форс - шаҳри Шероз ба дунё омадааст. Аз рӯи гуфтаи худи Саъдин Шерозӣ хонаводаи ӯ ба табақан зиёиён тааллуқ дошта, падару бобоёнаш аз арбобон ва донишмандони дин будаанд:

Ҳама қабилан ман
 олимони дин буданд,
Маро муаллими ишки
 ту шоирӣ омӯхт.

Таҳсили ибтидоии Саъдӣ дар зодгоҳаш гузаштааст. Дар пешравии маънавии ӯ ҳиссаи падараш хеле бузург буд. Баъдҳо суҳанвари бузург борҳо ба хотир меорад, ки чӣ навъ падараш ӯро ба омӯхтани илм, андӯхтани дониш ва ҳурмати муаллиму устод ташвиқ мекард. Ӯ он лаҳзаҳоро ба хотир оварда, бо камоли фахр мегӯяд:

Ман он гаҳ сари тоҷвар доштам,
Ки сар дар канори падар доштам.
Агар дар вучудам нишастӣ мағас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.

Мутаассифона, айёми кӯдакии бофарогати Муслихиддин дер давом намекунад. Тақрибан дар 12-13 солагии ӯ падараш аз олам мегузарад. Чашидани захри ятимӣ тамоми умр ӯро дар хотир мемонад. Ҳатто соли 1257 шоир ба ин мусибати айёми бачагии худ ишорат намуда, навишта буд:

Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар хурдӣ аз сар бирафтам падар.

Марги падар зиндагии хонаводаро дигаргун сохт. Бародари Муслихиддин хонданро партофта, ба дӯкандоре шогирд истод, то маоши оиларо таъмин намояд. Муслихиддин баръақс ба хондан бештар меҳр монда, баъди дар таҳсил аз тамоми имкониятҳои Шероз

истифода бурдан барои хонданро давом додан дар охирҳои асри XII роҳи Бағдодро пеш гирифт. Вай ба мадрасаи калонтарини Бағдод Низомия, ки аз тарафи Низомулмулки Тусӣ (1017-1092), вазири Салҷуқиҳо сохта шуда буд, дохил шуда, таҳсили худро давом дод. Мадрасаи Низомия аз мадрасаҳои дигари Бағдод бо он фарқ мекард, ки машхуртарин олимони замон дар он дарс мегуфтанд. Адабиёт дар доираи мударрисон ва донишҷӯёни он мақоми азим дошт. Дар китобхонаи мадраса беш аз 200 000 ҷилд китобҳои қаламӣ нигоҳ дошта мешуд. Дар саҳни мадраса мулоқотҳо, ваъзгӯӣҳо ва баҳсҳои аҷоиб барпо мегардиданд. Саъдӣ дар ин муҳит тарбия меёфт ва чун донишҷӯи пешқадам маош (идро) мегирift. Ҳангоми таҳсил дар мадраса Саъдӣ ба тасаввуф ва ирфон майл намуда, таълимоти Абдулқодири Челонӣ (ваф. 1127)-ро пазируфт.

Нихоят дар солҳои 1215-1216 Саъдӣ аз Бағдод ба саёҳат баромад. Вай аввал роҳи шаҳрҳои муқаддаси мусулмонӣ Маккаю Мадинаро пеш гирифт. Дар ибтидо Саъдӣ фақат нияти ҳаҷ дошт. Вале дар тӯли роҳ ӯ бо мардумони гуногун вохӯрда, дар бисёр маҳфилҳо маҷлисҳои ваъз ороет, осори ҳаробию зулмо дида, бо насиҳатҳои ҳақимонаи худ мехост, ки ба дарди мардум марҳам шавад. Бинобар ҳамин сафари ӯ бо ҳаҷгузори ба охир нарасид. Шоири саёҳаташро қариб чӣхил сол давом дода, пиёда ва ҳамроҳи қорвониён Ҳичозу Шом, Мисру Фаластин, вилоятҳои Мағрибу Озарбойҷон, Арманистон, Осиёи Хурду Эрон, Мовароуннаҳру Хуросон, Қошғару Ҳиндустон, Ҳабашистону Африқои Ҷанубӣ ва ғайраҳо давр зад. Ҳангоми ин сафарҳо Саъдӣ аз халиҷи Форс, баҳрҳои Уммону Миёназамин, Сурху Ҳинд ва ғайра низ убур кард. Баъди истилои мугул бисёрии ин кишварҳо ҳолати ҳузноваре доштанд. Вале Саъдӣ ҳангоми истиқоматаш дар шаҳрҳои Балху Бомиён, Исфажону Рай, Табрезу Байлақон, Басраю Кӯфа, Димишқу Байтулмуқаддас, Диёрибақру Баълабақ, Қоҳираю Ҳалаб, Тароблису Қуния, Қошғар ва ғайра бештар ба гуфтани ваъз машғул мешуд. Дар ин ҷаҳонгардӣ Саъдӣ аз халқҳои гуногун меомӯхт, таҷриба меандӯхт ва донишу таҷрибаи ҳосилкардаи худро ба онҳо меомӯзонд. Дар суҳанрониҳои Саъдӣ тарғиби донишу ҳунар, ташвиқи омӯхтани илм, талқини одамгарӣ, ситоиши сулҳу сафо ва осоиш мақоми асосӣ дошт. Вай зулм, таъдӣ, ҷаҳолат, хиёнатро ҷиноят ва ҷангро маҳкум мекард.

Ин замони қатлу гораҷ ва талаю тороҷи мугул буд, ки қариб баъди 40 соли сар шуданаш сояи шуми он ба Бағдод низ расида, соли 1258 шаҳро ба ҳаробазор табдил дод. Саъдӣ натавоно бо нафрат истилои мугулро маҳкум мекард, балки ниҳоди нопоки хиёнаткорони маҳаллиро низ, ки бо истилогарон зуд забон як мекарданд, фош намуда, халқро ҳабақ медед, ки аз ин турфа мардум барҳазар бошанд:

Бишӯй, эй хирадманд, аз он дӯст даст,

Ки бо душманонат бувад ҳамнишаст.

Дар давоми сафари чӣхилсолаи худ Саъдӣ борҳо ба душвориҳои

махрумият ва азобу кулфатҳо гирифтҳо шудааст: Аввалан, ӯ дар сафарҳои бо дуздону роҳзанон рӯбарӯ шуда, шахсан корвоиро аз онҳо наҷот медиҳад. Ғайр аз ин, ӯ дар мадрасаҳо, мусофирхонаҳо ва козиҳонаҳои мамлакатҳои гуногун, бо муллоҳои расмӣ, фақеҳон, рӯхониёни тангназар, шайхон ва дарвештарошон мунозираҳои оштинопазир орошта, гоҳе корро то ба задухӯрд ва дастбагиребонӣ мерасонад. Вале дар ин талошҳо то ғолиб наояд ва рақибашро торумор накунад, аз ӯ даст намекашид. Муҳорибаи то дами галаба талаботи ахлоқӣ ва рафтори писандидан Саъдист. Ин сифати ӯ дар ҳикоятҳои “Фақеҳи кӯҳнаҷомаи тангдаст” (Бӯстон) ва “Ҷидоли Саъдӣ бо муддаъӣ дар баёни тавонгарию дарвешӣ” (Гулистон) барҷаста хувайдо мегардад. Аз ин гузашта, ӯ дар Искандарияи Миср баробари тамоми халқ заҳри қаҳтнӯ гуруснагиро мечашад, дар ҷазираи Кеши халиҷи Форс меҳмони савдогари мумсике шуда, хангоми сафараш аз Димишқ ба Фаластин дар ҷанги зидди салибдорони фарангӣ иштирок намуда, ба дасти онҳо асир меафтад. Дар Санъо, ки яке аз шаҳрҳои Яман буд, писари ягонаи ӯ дар хурдсолӣ вафот мекунад:

Ба Санъо-дарам тифле андаргузашт,
Чӣ гӯям, к-аз онам чӣ бар сар гузашт!

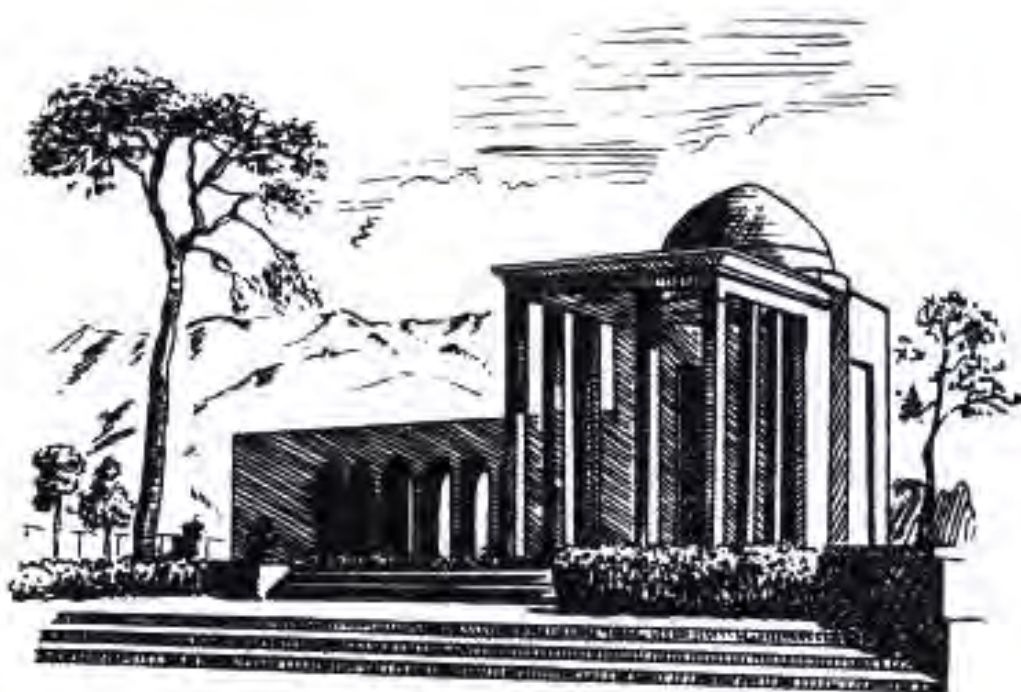
Нависанда дар миёнаи солҳои 50 асри XIII дар шаҳри Димишқ манзил гирифт. Вай дидаю шунидаҳояшро ба риштаи назм кашида, соли 1257 дар ин ҷуғрафия ороми дунёи онрӯза бузургтарин асари манзуми худ Бӯстонро ба охир расонда, онро ба ҳокими Форс Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ (1226-1260) ва писари ӯ Саъд ибни Абӯбакр, ки баъди 12 рӯзи марги падараш вафот кард, бахшид.

Сабаби Бӯстонро ба ҳокими Шероз бахшидани Саъдӣ он буд, ки Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ дар тамоми Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон ягона ҳокиме буд, ки бо тадбире соли 1226 Форсро аз тороҷи мугулон наҷот дода буд. Ин воқеа сабаб шуд, ки натавонҳо як қисми Эронзамин, балки як ҳиссаи муҳими мероси фикрии халқҳои эронинаҷод аз нест шудан раҳо ёбад.

Охири соли 1257 ё аввали соли 1258 Саъдӣ баъди таҳсили илм, сафарҳо, саёҳатҳо ва ғарибҳои 60-сола ба ватани аслии худ Шероз баргашт. Саъдӣ дур аз ватан бошад ҳам, медонист, ки аз соли 1203 то соли 1223 Шероз шаш бор аз тарафи Хоразмшоҳиён ва атобакони Озарбойҷон истило шуда буд. Хавфи тороҷи мугул низ ба он таҳдид мекард. Вале ӯ чун ба ватан баргашт ва онро дар осоиш ёфт, ниҳоят шодмон шуд:

Чун боз омадам, кишвар осуда дидам
Зи гургон бадар рафта он тезчангӣ.

Саъдӣ Шерозӣ соли 1258 дар муддати се моҳ шоҳасари ҷаҳоншумули дигари худ Гулистонро навишта, онро низ ба Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ бахшид. Вале вақте ки ин ҳоким ба ӯ тақлиф намуд, ки дар сафи

дарбориёни вай карор гирад. Саъдӣ хоҳиши ӯро напазируфт.

Суханвари номӣ ба истиснои як сафари кӯтоҳмуддат ба Арабистону Озарбойҷон расо чихил соли бақияи умри худро дар Шероз гузаронд.

Манзили Саъдӣ як фарсах дуртар аз шаҳр воқеъ гардида буд. Орифону фозилон, шоирону адибон ва шогирдон сӯхбати ӯро барои худ табаррук медонистанд.

Вафоти Саъдии Шерозӣ шаби сешанбеи 9 декабри соли 1292 иттифок афтод. ӯро дар мавзеи Мусаллои Шероз ба хок супурданд. Маркади ӯ акнун тавофгоҳи аҳли дил аст. Азбаски Саъдӣ 108 сол умр дидааст, дар байни халқ иборати "умри Саъдиёна" машҳур аст. Муроди бисёр одамон ба ин гуна син расидан аст.

Мероси адабӣ

Эҷодиёти Саъдӣ аз замони донишҷӯи мадрасаи Низомияи Бағдод буданаш шурӯъ шуд. Даставвал ӯ ҳам ба форсӣ-тоҷикӣ ва ҳам ба арабӣ шеър мегуфт. Шеърҳои форсӣ-тоҷикии ӯро, ки дар оғози эҷодиёташ ғазалу қитъа ва навъҳои дигари хурди лирика ташкил мекарданд, ба ҳамаи кишварҳои форсизабон мебарданд. Дар омади гап қайд кардан лозим аст, ки Саъдӣ Форсро чун як вилояти Эронзамин шумурда, тамоми кишварҳои форсӣ-тоҷикӣ ва тоҷикзабонро бо як калима – тоҷик ифода намуда, онро дар баробари Араб, яъне мамлакатҳои арабизабон, Турк, яъне кишварҳои қавмҳои турк ва Рум, яъне сарзаминҳои мардумони руминаҷод мегузорад:

Араб дидаву Турку Тоҷику Рум,

Зи ҳар чинс дар нафси покаш улум.

Ҷои дигар Саъдӣ калимаи "тоҷик"-ро дар баробари "турк", ки

тамоми кабилаҳои омадаро ифода мекард, ба маънои тамоми халкҳои маҳаллии эронинажод. истифода менамояд:

Аз баҳри худо, ки моликони чавр
Чандин накунамд бар мамолик.
Шояд, ки ба подшаҳ бигӯянд:
Турки ту бирехт хуни тоҷик.

Ғайр аз ин, Саъдӣ аз Самарканду Марв, Вахшу Балх ва дигар мавзӯҳои тоҷикнишини зиёд ёд мекунад. Дар забони асарҳои Саъдӣ хурд, нағз, абра, улог, андовидан, таъна, туинок, хонск, сунбидан, сияхгӯш, мағок, майда ва амсоли ин калмаҳое, ки бештар дар ғӯиши тоҷикӣ мустаъмаланд, истифода шудаанд.

Саъдӣ дар мактаби бузурги адабие, ки ба он Рӯдакӣ асос гузошта буд, тарбия ёфта, бо эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав, Санӣ, Аттор, Анварӣ, Адиб Собири Тирмизӣ, Низомӣ ва бисёри дигарон ошноӣ дошт.

Аз рӯи он ки шеърҳои Саъдӣ бо зиндагии ӯ зич вобаста буда, воқеаҳои муҳимтарини замони тачассум мекард, зуд ба дили хонандагон ва шунавандагон роҳ меёфт. Ба ин маънӣ шоири муосираш гуфтааст:

Басе намонд зи ашъори ошиқонаи ту,
Ки шохбайти суҳанҳо шавад фасонаи ту.

Саъдӣ дар тамоми лаҳзаҳои ҳаёти бошуурона ва марҳилаҳои зиндагии қаҳрамононаи худ ҷаҳони зиндари тасвир намуда, чун сарояндаи ҳаёт ҳама нафъи маънавии дар сайру сафарҳо ба даст овардаашро дар асарҳои худ дарҷ намудааст. Ӯ ин дурҳои маъниро дар асарҳои лирикиаш дар сурати абёти латиф, ки ашъори ишқию пандро ба вучуд меоранд, шакл медиҳад. Вале дар Бӯстон ва Гулистон онҳо чун хикоятҳои таърихӣю воқеии пандомӯз, хикматҳои олий ва мақолу зарбулмасалҳо тарҳ рехта шудаанд. Рисолаҳои Саъдӣ матнҳои оммавии сӯхбатҳои гарму ҷӯшони воизонаи ӯро сабт кардаанд.

Ба ҳамин тариқ, Саъдӣ Шерозӣ дар навъ ва намудҳои гуногуни назму наср асар офаридааст. Вай ханӯз дар замони зиндагии худ чун машҳуртарин аллома ва номвартарин адиби форсизабон ном бароварда буд. Аз рӯи навиштаҳои ӯ нусхаҳо бардошта, онро ба атрофу акнофи кишварҳои тоҷикзабон мебарданд. Худи Саъдӣ чандин бор девон ва қуллияташро тартиб дода буд. Қуллияти ӯ аз бахшҳои зерин иборат аст:

Панҷ рисолаи мансур оид ба масъалаҳои гуногуни ҳаёти маънавии замони шоир; Бӯстон, Гулистон, Тайибот, Хавотим, Бадоеъ, Қасоиди форсӣ, Қасоиди арабӣ, Рисолаи ақл ва ишқ, Тарҷеот, Насихат-ул-мулк, Соҳибия, Маҷлиси ҳазл, Муқаттаот ва рубоӣёт.

Қуллияти Саъдӣ баъдтар сурати дигарро гирифт. Ин корро Алӣ ибни Аҳмад ибни Абӯбакри Бесутун анҷом дод.

Девонҳои Саъдӣ

Саъдии Шерозӣ дар тамоми давраи эҷодиёти худ газал менавишт. Аз ин рӯ, газалҳои ӯ қисмати бузурги эҷодиёти ӯро ташкил мекунанд. Миқдори умумии газалҳои Саъдӣ ба 700 адад расида, ҳаҷми он дар ҳудуди 7000 байт аст. Ашъори дигари лирикии ӯ ҳаҷман камтар аст. Дар гузашта Саъдиरो маҳз пайгамбари газал гуфтаанд.

Газалҳои Саъдӣ дар чор девони газалиёти ӯ фароҳам оварда шудаанд. Ин девонҳо чунин ном доранд: Тайибот, Бадоеъ, Хавотим ва Газалиёти қадим.

Қалонтарин девони газалиёти Саъдӣ, ки 400 газал (беш аз 4000 байт)-ро дарбар мегирад, Тайибот ном дорад. Тайибот – покиҳо, тозагиҳо гуфташ аст. Ин девони худро Саъдӣ соли 1263 тартиб додааст. Аз ҷиҳати ҳаҷм дар байни девонҳои Саъдӣ Бадоеъ (Тозапарлозиҳо) ҷои дуввумро мегирад. Дар ин девон, ки соли 1260 мураттаб гардидааст, қариб 200 газал гирд оварда шудааст. Он тақрибан 2000 байт дорад. Девони Хавотим девони газалҳои давраи охир. Он то соли 1260 тадвин шуда, ин ҷо Хавотим шакли ҷамъии қалмаи “хотам” – нигин буда, он бо хотима алоқае надорад. Яъне хотимаи эҷодиёти Саъдӣ нест. Девони Газалиёти қадим бо номи худ мувофиқат надорад. Дар он газалҳое низ ҷой дода шудаанд, ки баъди таҳия шудани се девони аввал суруда шудани онҳо аниқ аст.

Девонҳои ҷаҳоргонаи Саъдӣ дар якҷоягӣ ҳазинаи бузурги эҳсосоти латиф ва маъниҳои бикр буда, шоирро чун устоди мумтози газал нишон медиҳанд.

Мавзӯи асосии газал аз аввали пайдоиши он ишқ буд. Саъдӣ низ анъанаҳои беҳтарини газалнависони асрҳои X-XII-ро давом дода, дар газалҳои худ қабл аз ҳама шӯру шавқи ҷавонӣ, сӯзу гудоз, нозу ниёз, васлу хичрон, лутфу қаҳр ва беқарорию шикебой барои кайфиятҳои ботинии дилдодагон, лаззатбахшии ишқ, ҷилваҳои ҳусн, ҳубии рафик ва зиштӣ рақиб ва нишоту хуррамҳои ҳаётро таҷассум менамояд. Бузургии Саъдӣ дар он аст, ки дарду ҳасрати ошиқро шабеҳи нолаҳои мардуми ҳонабардӯши аз зулми мугул ба ҷонрасида ва маҳрумиятҳои дилбохтаи номуродро ба ғами гирифтори панҷан зулм монанд ба қалам медиҳад, орзую муроди ошиқони покбозро бо суҳанони сехрангез ва ибораю таъбирҳои адо менамояд, ки ормону умедҳои дерини мазлумонро ба хотир меоранд. Ҳамаи ин гуфтори шоири диалогоӣ дардошноро ба дилу шуури мардуми ситамкаш наздик мегардонад. Маҳз аз ингеҷаҳои ботинӣ шодоб шудани газалҳояшро ҳуди Саъдӣ низ таъкид менамояд:

Оташқада аст ботини Саъдӣ зи сӯзи ишқ,
Сӯзе, ки дар дил аст, дар ашъор бингаред.

Одамият дар осори Саъдӣ мафҳуми бузурги фалсафии ҷамъиятӣ дошта, тарғиби ин мафкураи шоҳроҳи эҷодиёти шоирро ташкил

мекунад. Саъдӣ дар газале, ки “одамият”-ро барои он радиф интихоб кардааст, мохияти ин мафҳумро хеле муфассал ва ҳадафрас тавзех дода, таъкид менамояд, ки камоли инсонӣ на дар сурату либоси зебо, на дар доштани даҳону чашму бинӣ, на дар хӯрду хобу шахват, на дар иброи газаб аст, балки дар одамият буда, одами ҳақиқӣ бояд аз зиштию бадӣ ва худписандию дарандаҳӯӣ барҳазар бошад. Ҳамин навъ инсон метавонад, ки дар ҳама кор пешрав ва дар зиндагӣ комёб бошад:

Тани одамӣ шариф аст ба чони одамият.

На ҳамин либоси зебост нишони одамият...

Ҳамаи ин Саъдии Шерозиро чун вассоф ва ситоишгари ишк нишон медиҳад. Аз ҳамин ҷиҳат газалҳои ӯ шӯҳрати ҷаҳонӣ доранд. Ҳанӯз сайёҳи араб Ибни Батута (асри XIV) хабар медиҳад, ки маллоҳони ҷинӣ хангоми сафари соҳилҳои ҷанубии Хитой дар кишти баробари сурудҳои хитой ва арабӣ газалҳои Саъдиро месароиданд.

|||

Бӯстон

Бузургтарин асари манзуми Саъдӣ Бӯстон мебошад. Чунон ки гуфта шуд, Саъдӣ Бӯстонро соли 1257 дар Димишқ ба назм оварда, онро ба ҳокими Форс Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ тӯҳфа фиристода буд.

Бӯстон аз ҷаҳор ҳазор байт иборат буда, дар баҳри мутақорибии мусаммани максур суруда шудааст. Рукиҳои ин вазн ба фаълун фаълун фаълун фаъл аст:

Қа-но-ат та-вон-гар ку-над мар-д-ро
Ха-бар деҳ ха-ри-си ҷа-ҳон гар-д-ро!
Фа-ӯ-лун фа-ӯ-лун фа-ӯ-лун фа-ӯл
v - - v - - v - - v -

Шоҳномаи Фирдавсӣ ва дostonҳои қаҳрамони дигар бо ин вазн навишта шудаанд. Маснавии Саъдӣ дар аввал Саъдинома унвон дошт, зеро қаҳрамони асосии он ҳуди шоир буда, на фақат бисёр ҳикоятҳо аз саргузашти ҳуди Саъдӣ гирифта шудаанд, балки тамоми асар намоёнгари афкори андеша ва ифодакунандаи мавқеи ғоявии ӯст. Баъди таълифи Гулистон Саъдинома номи Бӯстонро гирифт.

Саъдӣ чун каламкаши дунёозмуда дониши дар мадрасаҳо омӯхта, таҷрибаи дар сафарҳо андӯхта, одоби расму одати писандида, ҳикмати ғирдоварда ва афкори андешаҳои пешниҳод мекардаганаширо дар асарҳои худ, аз ҷумла дар Бӯстон бо ибораҳои рангин ва суҳанҳои намакин дар либоси шеърӣ шево ҷой кунандааст. Ҳангоми бозгашт ба Шероз адиб ин колои худро ба ҳамватанони азизаш чун ҳадя армуғон оварда:

Дар аксон¹ олам бигаштам басе,
 Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
 Таматтӯъ² зи ҳар гӯшае ёфтам,
 Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.
 Чу покони Шерози покинихол
 Назидам, ки раҳмат бар ни хок бод!
 Таваллои мардони ин хокбум
 Барангехтам хотир аз Шому Рум,
 Дареғ омадам з-он хама бӯстон
 Тихидаст рафтаи бари дӯстон.
 Бари дӯстон армуғонӣ баранд,
 Ба дил гуфтам аз Миср канд оваранд,
 Маро гар тихӣ буд аз он канд даст,
 Суханҳои ширинтар аз канд хаст.
 На қанде, ки мардум ба сурат хӯранд,
 Ки арбоби маънӣ ба қоғаз баранд.

Дар Бӯстон Саъдӣ масъалаҳои адлу дод, некию хубӣ, эҳсону ҷавонмардӣ, тавозӯю хоксорӣ, қаноату офият, тани дуруст, шафқату мурувват, ҳаё, номи нек ва амсоли инро пеш гузошта, бар зидди зулму ситам, худписандию гурур, такаббур, ҷаҳлу нодонӣ ва хиёнат исён мебардорад. Ӯ мардумро ба ғайолиятмандӣ ва ғамхорӣ нисбат ба аҳли меҳнат даъват намуда, дар ҳама маврид химояти манфиати халқро фарз мешуморад. Ин гуна мулоҳизаҳо ва таълимоти Саъдӣ, ки кадрӣ баланди инсонро ситониш намуда, ифодан орзую омили халқ буданд, имрӯз ҳам аҳамияти худро нигоҳ дошта меоянд.

Бӯстон аз муқаддима ва даҳ боб иборат аст. Бобҳои он чунин ном доранд: боби аввал - "Дар адл ва рои ҷаҳондорӣ", боби дуввум - "Дар эҳсон", боби сеюм - "Дар ишқ", боби чаҳорум - "Дар тавозӯӣ", боби панҷум - "Дар ризо", боби шашум - "Дар қаноат", боби ҳафтум - "Дар олами тарбият", боби ҳаштум - "Дар шукр бар офият", боби нӯҳум - "Дар тавба" ва боби даҳум - "Дар муноҷот".

Ғояи асосии боби аввалро шарҳи мақоми ҳокиму раият, муносибати ин ҳар ду ба якдигар ва ӯҳдалорнию вазифаи онҳо ба ҳамдигар ташкил мекунад. Ба андешаи Саъдӣ раият мисли рамаву подшоҳ шубон ва султон дарахту шаҳрвандон беҳи он дарахтанд:

Раият чу беҳанду султон дарахт,
 Дарахт, эй писар, бошад аз беҳ сахт!

Бинобар ҳамин, эҳтиёт намудани раият, дар ҳаққи он ғамхорӣ кардан, нисбат ба он адлу инсоф варзидан, пушту паноҳи деҳқону қосиб будан, ба доли мӯҳтоҷон расидан, амалдорони худотарсу ҳалолкорро гумоштан,

¹ Аксо - гӯшаю қанорҳо.

² Таматтӯъ - фонда, баҳра.

дасти госибону каллобон ва дуздону ханнотоиро кӯтоҳ гардондан фарз аст. Хифзи ном ва нангу номуси мардум вазифаи подшоҳу ҳоким аст. Барҳазар будан аз зулму ситам, ачала накардан дар куштан, ҷустани сулҳ бо муҳолифон, қарам, мурувват, шафқат ва андешаву тadbир бар шукӯҳу шавкати ҳокимон меафзояд. Дарвешпарварӣ ва илмдӯстӣ ҳар ҳокимро насиб гардад, ӯ зафарманд хоҳад буд. Тамоми ҳикояту тамсилҳои ин боб ҳамин гоҷро талқин мекунанд. Хазинаи давлат на барои подшоҳ, балки барои ободии кишвар аст:

Шунидам, ки фармондеҳи лодгар
Қабо¹ дошתי ҳар ду рӯй остар.
Яке гуфташ: “Эй ҳисрави некрӯз,
Зи дебои² чинӣ қабое бидӯз!”
Бигуфт: “Ин қадар сатру³ осонш аст,
В-аз он бигзарӣ зебу ороиш аст.
На аз баҳри ин меситонам хироч,
Ки зинат кунам бар ҳуду тахту тоҷ.
Агар чун занон ҳулла⁴ дар тан кунам,
Ба марди кучо дафъи душман кунам?
Маро ҳам зи сад гуна озу⁵ хавост,
Валекин хазина на танҳо марост,
Хазоин⁶ пур аз баҳри лашкар бувад,
На аз баҳри озину⁷ зевар бувад.

Ҳар боби Бӯстон бо муқаддимаи манзуми назарие оғоз меёбад, ки асли мақсад, гоҷ ва мазмуни бобро баён мекунад. Сипас шоир барои тақвияти фикри худ роҷеъ ба мавзӯи ҳикояту тамсилҳое меорад, ки натиҷаи таҷрибаҳо, мушоҳидаҳо, мутолиаҳо ва ҳулосабарорихон шоир мебошанд. Аммо ҳар кадоми ин ҳикоятҳо чун асари мустақили санъат дорон сюжет, қаҳрамонҳо, низоъҳо ва натиҷагириҳои хос мебошанд. Саъдӣ зимни ин “ҳикоятҳо ва шеърҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ, ҷаҳон-ҷаҳон маъниро ифода карда, хонандаро бо гизои маънавий сер мекунад” (С. Айни). Саъдӣ эҳсонро бузургтарин фазилати инсон мешуморад. Чуду қарам, саховатпешагию хайрандешӣ, ғарибнавозию ятимпарварӣ, шуҷоату ҷавонмардӣ, хушгӯӣ, нармӣ ва донишу тақво сифатҳои писандидае ҳастанд, ки Саъдӣ онҳоро ташвиқ менамояд. Дар баробари ин шоир ҷаҳолат, мумсикӣ, қибру гурур, гафлат ва амсоли инро ба зери тозии танқид мегирад. Раҳму шафқат на фақат нисбат ба одамон, балки ба ҳайвонҳо низ вочиб аст. Ба ақидан Саъдӣ дар назди ятим ҳатто навозиши фарзанди худ раво нест. Ӯ мефармояд:

Чу бинӣ ятима сар афганда пеш,
Мадех бӯса бар рӯи фарзанди хеш.

¹ Қабо - чоман рӯиш.

² Дебо - харир.

³ Сатр - пӯшиш.

⁴ Хулла - либоси абрешмӣ.

⁵ Озу - хирс.

⁶ Хазоин - хазинаҳо.

⁷ Озини - зебу зинат.

Муруват, бахшиш, авф ва маърифат хислатҳои ҳамидан инсонанд. Аммо ба бадхоҳон, золимон, ситамгарон ва мардумозорон раҳму шафкат раво нест:

Бигуфтем дар боби эҳсон касе,
Валекин на шарт аст бо ҳар касе.
Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда бех парру бол...
Барандоз бехе, ки хор оварад,
Дарахте бипарвар, ки бор оварад.

Бояд ба касе мансабу амал супурда шавад, ки ғами хурдонро хӯрад:

Касеро бидех пояи меҳтарон¹,
Ки бар кехтарон² сар надорал гарон.

Раҳм бар золимону шафкат бар дуддон гуноҳи азимест, ки бар одамони бегуноҳ, беозор ва нек чавр аст:

Мабахшой бар ҳар кучо золимест,
Ки раҳмат бар ӯ чавр бар олимест.
Ҷаҳонсӯзро кушта бехтар ҷароғ,
Яке бех дар оташ, ки халқе ба доғ.
Ҳар он кас, ки бар дуд раҳмат кунад,
Ба бозуи худ қорвон мезанад.

Хулосаи Саъдӣ чунин аст, ки ситамгор бояд нест карда шавад, зеро бо ситам ҷазо додани ситамгар худ адолат аст:

Ҷафопешагонро бидех сар ба бод,
Ситам бар ситампеша адл асту дод.

Дар Бӯстон Саъдӣ инсонро чун муқаррамтарин офаридани худованд ба қалам дода, дар бораи модарону падарон ва занон бо эҳтиром сухан меронад. Вай ба мақоми зан дар онла то ба дараҷае эътиқод дорад, ки мефармояд:

Зани хуби фармонбари порсо
Кунад марди дарवेशро подшо...
Дилором бошад зани некхоҳ,
Вале аз зани бад, худоё паноҳ!

Хикоятҳои зиёди Бӯстон, ки ба тарзи шӯҳӣ, ҳаҷв ва мутоиба иншо гардидаанд, ба адабиёти лафзии халқ гузашта, чун моли халқ шинохта шудаанд. Бӯстон дар адабиёти тоҷикӣ форс мақоми бузург дорад ва ба забонҳои зиёди дунё тарҷума ва нашр шудааст. Он дар тӯли қарнҳо ҳамчун намунаи барҷастаи асари ахлоқӣ дар адабиёти халқҳои Шарқ назираҳои бисёреро ба вуҷуд овардааст.

¹ Меҳтарон - калонон, раисон.

² Кехтарон - хурдон, одамони мутеъ.

Гулистон

Гулистон бузургтарин ва маъруфтарин асари чохоншумули Саъди Шерозӣ мебошад. Он аз китобҳои машхуртарини насри бадеии классикӣ тоҷикист, ки чун дурдонаи тоҷнок ба ганҷинаи тамаддуни ҷаҳонӣ ворид шудааст. Ба қавли шоире:

Булбули табъи ӯ сафире зад,
Ҳама офок Гулистон бигрифт.

Гулистон асари комилан адабӣ, тарбиявӣ ва ахлокист. Вале масъалаҳои тарбия ва ахлоқ дар он ба тарзи хулосаҳои илмӣ баён карда намешаванд. Ин мазмун аз тору пути бадеии он хувайдо мегардад. Саъдӣ дар Гулистон бо се роҳ андешаҳои ҳақимонаи худро ба қалам оварда, афкори инсондӯстонаи хешро талқин менамояд. Яқум, бо роҳи тасвири амалиёту ҳаракати мушаххаси қаҳрамонҳои ҳикоятҳои. Хонанда аз ҳислатҳои неки қаҳрамонҳои мусбат ибрат мегирад, кирдори ношоистаи персонажҳои манфиро маҳкум намуда, ба зухуроти номатлуб ҳисси оштинопазирӣ пайдо мекунад. Дуввум, Саъдӣ масъалаҳои тарбия ва ахлоқро дар Гулистон ба воситаи натиҷагирӣ аз воқеаҳои ибратбахши зиндагӣ ва хулосабарорӣ аз рафтори қаҳрамонҳои ҳикоятҳо баён мекунад. Ин натиҷагирӣҳо ва хулосабарорӣҳо дар шакли муқолаҳои кӯтоҳ, шеър ва мақолу зарбулмасалҳо сурат мегиранд. Сеюм, нависанда фалсафаи зиндагиро дар шакли ҳикоятҳои барҷаста ба миён мегузорад. Дар ин мавридҳо ба назар чунин мерасад, ки гуё нависанда аз нақли ҳикоятҳо сарфи назар карда, фақат натиҷаю хулосаро гирифтааст.

Дар Гулистон ҳикоятҳои кӯтоҳи пурмазмунӣ воқеӣ, нақлу ривоятҳои таърихӣ, латифаҳои дилангези ахлоқӣ, мутобиқҳои зариф, тамсилҳои марғуби иҷтимоӣ, панд ва мавъиза ҳам оварда шудааст. Ин ҳикоятҳои ҳикоятҳои сиёсат ва одоби зиндагиро меомӯзонанд. Муаллиф дар Гулистон бар замми мушоҳидаҳои шахсии хеш аз қиссаю ривоятҳо ва маълумотҳои таърихӣ истифода бурдааст, ки онҳоро ба тарзи ёддошт тамомӣ умр ҳам мекардааст ва ё дар хотир нигоҳ медоштааст. Аз ин ҷиҳат дар Гулистон ба ғайри ҳикоятҳои, ки соф зодаи таҳайюли нависанда мебошанд, наъҳои дигари ҳикоятҳои низ ҳастанд. Як қисми онҳо ҳикоятҳои воқеӣ мебошанд, ки бо мазмунҳои баланди иҷтимоӣ ва ахлоқӣ ороста шуда, саргузашту ёддоштҳои худӣ муаллифро фаро мегиранд. Ривоятҳои мутобиқҳои, ки асоси ҳақиқӣ доранд, низ дар асар кам нестанд. Ривоятҳои ва ҳикоятҳои таърихӣ, ки ба саргузашту шахсии таърихӣ вобастаанд, шояд манбаъҳои китобӣ дошта бошанд. Ҳамаи инро Саъдӣ ба як маром дароварда, ба риштаи таҳрир кашидааст. Саъдӣ дар баробари офаридаҳои таҳайюлии худ ривоятҳои таърихӣ ва мазмунҳои ҳақиқӣ чунон дар банду баст, пуррагӣ, маҳкамӣ, забон, тарзи баён ва ғоя аз нав кор кардааст, ки алҳақ тамомӣ ҳикоятҳои Гулистон моли ҳақли ӯ мебошанд. Бар замми ин, Саъдӣ

ривояту хикоятхоеро накл мекунад, ки воқеаҳои монанди онҳо борҳо аз мушоҳидаю таҷрибаи худӣ ӯ гузаштаанд.

Гулистон аз дебоҷа, ҳашт боб ва хотима иборат аст. Бобҳои он чунин ном доранд:

- Боби аввал - "Дар сирати подшоҳон"
- Боби дувум - "Дар ахлоқи дарвешон"
- Боби савум - "Дар фазилати қаноат"
- Боби чаҳорум - "Дар фавоиди ҳомӯшӣ"
- Боби панҷум - "Дар ишк ва ҷавонӣ"
- Боби шашум - "Дар заъф ва пирӣ"
- Боби ҳафтум - "Дар таъсири тарбият"
- Боби ҳаштум - "Дар одоби сӯҳбат".

Номҳои бобҳои Гулистон ба мавзӯҳои асосии онҳо ишорат мекунад. Дар асл мазмуни ҳар кадом боб аз мавзӯе, ки дар сарлавҳа хотирнишон карда шудааст, хеле васеътар ва бою рангоранг аст. Онҳо дар бобҳои Гулистон бо тобишҳои нав ба нав ҷилвагар мешаванд. Адиби одамшинос ба маъсалаҳои ғанимат шумурдани умр ва онро сарфи кори хайр кардан бисёр аҳамият медиҳад.

Саъдӣ дар Гулистон баробари ситонши ҳусни маънавӣ ва ахлоқи ҳамида ҷавру зулм, ҳислатҳои зишти инсонӣ ва ахлоқи разиларо маҳкум менамояд. Вай дар Гулистон рӯчез ба некӣ ва бадӣ ақидаҳои мухталифи намояндагони табақаҳои гуногунро ба қалам медиҳад. Халқияти Гулистон пеш аз ҳама дар тарғиби ғояҳои инсондӯстӣ ва мавқеи халқии муаллифи он хувайдо мегардад.

Мароми умумии Гулистон панд аст. Ҳамаи хикоятҳо ва ҳикматҳои мазмуни ахлоқӣ ва тарбиявӣ ба ҳамдигар муттаҳид мегардонанд. Вале чунон ки гуфтем, панди Саъдӣ панди урғи нест. Ӯ дар ҳама мавридҳо доруи талхи насихатро чунон бо шаҳди зарофат омезиш медиҳад, ки аз шунидани онҳо хотири кас маҷал намегирад. Баръакс, таъби шунаванда ба қабули он моил мешавад. Нависанда ақидан худро ба хонандаю шунаванда бӯр намекунад. Рағду қабулро ӯ ба ихтиёри худӣ онҳо мегузорад:

Муроди мо насихат буду гуфтем,
Хаволат бо Худо кардему рафтем.

Ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии Саъдӣ дар Гулистон

Меҳру муҳаббати Саъдӣ ба халқи ситамкаши ҷафолида ва табақаҳои меҳнаткаши ҷамъият бузург аст. Ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии нависанда дар Гулистон низ аз ҳамин мавқеъ баён шудаанд.

Саъдӣ ҷамъиятро ба золимону маҷлӯмон тақсим мекунад. Ӯ

пуштибон ва хайрхохи мазлумон аст. Вай зулму чавр ва беадолатихон замони худро дида, тағйир додани онҳоро тарафдорӣ мекунад. Ӯ тарафдори подшоҳи одили маърифатпарвар мебошад. Боби якуми Гулистон, ки «Дар сирати подшоҳон» ном дорад, мохияти адлро аз рӯи фаҳмиши Саъдӣ дуруст мекушояд. Мувофиқи ақидаи муаллифи Гулистон адолат бехтарин сифати подшоҳон аст. Инсондӯстӣ, раиятнавозӣ ва фуқаропарварии подшоҳон ҳама ба адли онҳо вобаста аст. Подшоҳи одил бояд зулмро барҳам занад, бадонро гӯшмол диҳад, амалдорони мардумозорро аз вазифа фуқароварда, ба ҷазо расонад, подраси ситамдидагон бошад. Аз рӯи талаби Саъдӣ подшоҳи одил бояд барои ободии кишвар кӯшад, хазинаро эҳтиёт кунад, дар қаламрави худ илму ҳунарро раванак диҳад. Подшоҳи одил вазифадор аст, ки мададгори пирону бевазанон ва дастгири یتимону мӯхточон бошад. Подшоҳи одил бояд аз хашму ғазаб парҳез намояд, аз қаҳру худписандӣ барҳазар бошад, чунки ин сифатҳо ӯро ба хирасарӣ ва қафокорӣ бурда, боиси сар задани зулм ва ривочи тааддӣ мегардонад.

Ҷолиби диққат аст, ки Саъдӣ дар замони худ ягон подшоҳи одилро наёфта, барои мисол подшоҳони бостонро намунаи ибрат нишон медиҳад, ки дар байни халқ чун подшоҳони орзуии дилхоҳи одил шинохта шудаанд. Саъдӣ Искандару Нӯшервон ва Фаридуно Ҳорунарашидро чун подшоҳони додгустар бозхитром ёд мекунад. Вале ба хотир овардан лозим аст, ки ин подшоҳон, ки Саъдӣ онҳоро чун подшоҳони одил намунаи ибрат нишон медиҳад, дар асл дар хунхорӣ, истилогарӣ, золимӣ, аҳдшиканӣ ва номардӣ аз ҳамтабақаҳои дигари худ фарқ намекарданд. Фақат бо гузашти айём халқ, ки ба адолат эҳтиёҷи зарурӣ дошт, ба воситаи нақлу ривоятҳо образи идеалии онҳоро офарид.

Инсониятро Саъдӣ аз рӯи наҷод, оину мазҳаб ва забону кишвар ҷудо намекунад. Дар пеши марг ҳамаи онҳо баробаранд. Вале муаллифи Гулистон дар зиндагӣ одамонро ба ҳубу бад тақсим менамояд. Одами хуб шахси некниҳоди ҳамидакирдор, фидони роҳи хайр, муборизи некӣ, нафърасони кишвар, осоишдеҳи халқ аст. Одами бад шахси золим, хунхор, бадтинат, разилахлоқ, мардумозор, каллоб, дузд, муфтхӯр, коҳил ва чоҳил аст. Ин навъ одам аз хайвон фарқ намекунад, ҳатто аз сағу гург ва дигар дарахдаҳо бадтар аст. Саъдӣ таълим медиҳад, ки фақат инсон соҳибхирад аз хайвон авлотар буда, инсоне, ки халқро азоб медиҳад, аз хайвони дарахда, яъне дад балтар аст:

На ҳар одамизод аз дад бех аст,
 Ки дад э-одамизодаи бад бех аст.
 Бех аст аз дад инсони соҳибхирад,
 На инсон, ки дар мардум афтад чу дад.

Саъдӣ бо бадон бадӣ варзиданро таълим медиҳад. Ин ақида гувоҳи он аст, ки дар масъалаҳои хайру шар, неку бад, ҳубу зишт дар мавқеи гуманизми фаъол меистад. Ӯ бо чандин роҳ ақидаи худро баён ва талқин мекунад:

Аввал, факат таъкид менамояд: "Раҳм овардан ба бадон ситам аст бар некон ва авф кардан бар золимон чавр аст бар мазлумон". Ин чо нависанда ҳалли масъаларо ба худи иҷроқунанда воғузур менамояд. Аз ин ҳикмат маълум мешавад, ки Саъдӣ ҳарчанд лутфу тараххумро бехтарин ҳислатҳои инсон шумурад ҳам, факат мазлumu меҳнаткашро ба он мустаҳик мешуморад. Чафокорону золимон ва бадқирдорон сазовори авфу марҳамат нестанд. Зеро:

Тараххум бар паланги тезландон
Чафокорӣ бувад бар гӯсфандон.

Дуввум, ӯ катъан талаб мекунад:

Бо бадон бад бошу бо некон наку,
Ҷон гул гул бошу ҷон хор-хор.

Сеюм, ба ақидаи Саъдӣ, чазо додани гунаҳгор айни савоб аст. Лекин чазо ҳатман бояд, ки ба андозаи гуноҳ бошад. Ин нуқтаро Саъдӣ дар боби дуввуми Бӯстон, ки "Дар эҳсон" ном дорад, хеле барҷаста ифода карда буд. Ҳукми ӯ чунин аст: Ситам бар ситамгар адлу дод буда, бар золими чафопеша неки раво нест:

Чу андар саре бинӣ озори халқ
Ба шамшери тезаш биёзор халқ!

Бадтарини бадон, хунхортарини хунхорон ва золиmtарини золимон дар замони Саъдӣ горагтарони мугул буданд. Саъдӣ дар ҳаққи онҳо мегӯяд:

Ҳама одамизода буданд, лекин
Чу гургон ба хунхорагӣ тезчанге.

Муаллифи Гулистон шоҳиди фатароти кишварҳо ва вазъи тоқатшикани халқҳо буд. Ӯ ҳамчунин бо чашми худ меид, ки рехтани хуни беғуноҳон ва гурриши раъди ситам иттиҳоди мазлумонро низ мустаҳкам мекард. Бадбахтӣ мардумонро ҳамдард мекард. Ситам онхоро тифок мегардонад. Дар ниҳоди онҳо оташи мубориза аланга мезад. Онҳо ба қасосу интиқом бармеҳостанд. Саъдӣ ба қувваи иттиҳоди мазлумон боварии кулӣ дошт.

Вай табакаи ҳокимро аз ғазаби халқ огоҳ менамояд ва бидуни тарсу харос мегӯяд, ки агар мӯрчагон иттифок кунанд, барои интиқом шери жаёро пӯст мекананд, аз ин панд бояд гирифт ва душманро набояд ҳақиру бечора шумурд:

Пашша чу пур шуд, бизанад пилро,
Бо ҳама саҳтию салобат, ки ӯст.
Мӯрчагон гар бикунанд иттифок,
Шери жаёро бидаронанд пӯст.

Саъдӣ ба бебақо будани пояи истибдод ва заволи зулму тааддӣ эътиқод дорад. Вай хитоб менамояд:

Намонад ситамгори бадрӯзгор,
Бимонад бар ӯ лаънати кирдигор!